

8 ут
Мигаль
ТАРАС МИГАЛЬ

13 ЖИТТЯ НЕ ПІДУ НІКОЛИ

ТАРАС МИГАЛЬ

ІЗ ЖИТТЯ НЕ ПІДУ НІКОЛИ

ДОКУМЕНТАЛЬНА
ПОВІСТЬ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
1981

ББК 84.Ук7

У2

М57

Жизнь его коротка,
но в ней — целая эпоха.
Путь его тернист —
путь борца за счастье народное.
Ни тюрьмы, ни концлагерь не сломили его,
он выстоял в неравной борьбе.
Это он,
украинский писатель-революционер,
в условиях буржуазной власти
нес знамя свободы
и пришел с ним
к золотому Сентябрю 1939 года.
Это о нем,
об Александре Гаврилюке,
рассказывает повесть
известного современного
украинского прозаика
Т. Мигаля.

Рецензент

Б. С. Буряк,

доктор філологічних наук

Друге слово — пеап моему Поліссю, моему порогу і хаті, звідки я пішов у світ, звідки починається моя батьківщина. І коли я через роки скажу світові про свою зачарованість на Схід, у цьому визнанні зіллються воедино і мої комуністичні переконання, і кровна приналежність до українського народу, до Країни Рад, свідком народження якої я був під час першого свого перебування на Сході — ще в дитинстві. І вже ніхто й ніщо не зверне моїх думок, моїх прагнень в інший бік. Дарма пани з Варшави, Берліна, Нью-Йорка намагатимуться «на себе звести наші очі», даремно і «рідні» конквістадори донцови будуть кликати український народ до Європи, хвалитимуть її високу цивілізацію і багату культуру, будуть зв'язувати нитки духовного споріднення — чужий для мене їх світ. Я й мої друзі-комуністи завзято, незважаючи на перешкоди і злигодні, прорубуватимемо вікна на Схід.

Ми це робили щодня. Як лісоруби. Прорубували просіку в байдужому, хворому буржуазному суспільстві. Нелегка це була праця. Але вибрав її я сам.

І третє моє слово — прокляття війні, що забирає в могилу дітей, стариків, жінок, яких природа створила для продовження життя на землі.

Я помер, коли було мені тридцять. А сонце однаково сяє над землею, зігріваючи її своїм промінням. Тільки воно вже не приголубить мене. Сонце приголубить інших — моїх братів по класу, моїх дітей. Я в це твердо вірю.

Я міг загинути й раніше — коли гумовими палицями мені відбивали п'яти, коли залякували шибеницею, коли катували у концтаборі.

Бачив це весь світ, спостерігали зорі.

«Але ви, зірки, будете бачити колись іншу землю, де не прокленуть, а вдячно згадають мов ім'я.»

Промине сто літ. І буде вечір, а ви так само, як зараз, будете мерехтіти над світом. Передайте тоді привіт новому світові.»

Світові без воєн, світові без непотрібних смертей.

Це буде світ комунізму. Я жагуче закоханий в нього.

Розділ перший

І В ПАМ'ЯТІ,

І В СЕРЦІ

«Був метушливий час, кажуть, дуже великих подій. Небом літали аероплани (люди бачили їх уперше), через село проходили зелені солдати. Тато і ще багато людей з села пішли на якусь війну. І була тепла осінь, коли люди позакопували все, що краще з майна, в землю, запрягли коней у вози, що на них поробили циганські буди, й рушили з села, бо надходив німець... Їхати було ай як цікаво, хоч люди мерли і плакали. Але ж тільки великі люди живуть тим, що було вчора і що буде завтра, і кожену подію розглядають, розважаючи, які будуть її наслідки. Тут вони придивлялись лише до смердючих кінських і людських трупів на шосе, лічили хворих і вмерлих і тікали із затарасованих обозами й епідемією трактів на бічні польові й лісові дороги. А для дітей було лише «зараз», а «зараз» — це гарні, спокійні стоянки в лісах, вечерея при вогнищі, цікавий могутній гук гармати десь за лісом і світляні мечі прожекторів, що на тлі нічного неба загорались так дивно тихо, несподівано і легко...

Опісля ми з мамою залишили свою фіру з будою Ваньковому татові, а самі сіли до чудового, невиданого поїзда і помчали так, що з боків усе лише мигало... Нарешті гордий потяг спокійно спинився в якомусь неймовірно великому, казково прекрасному місті, котре так приголомшило мене, що до своєї мами відважувався говорити лише пошепки... Тут віднайшли тітку Юльцю, що мала собі дядю Сашу і жила з ним на Невському.

...Тоді ми з мамою виїхали десь далеко, в село над тихим Доном, у крейдяних горах, у вишневих садках, а однієї ночі прийшов якийсь виснажений жовнір, що виявився татом. Тато колов вусами, цілуючись, а зі стіни люто зірвав і подер на дрібні шматки портрет царя, що був спершу святістю, а тепер став предметом найбільшої ненависті мужиків у шинелях, бо несподівано виявилось, що війна — це не страшна божя кара, котрої знаків на небі шукали, а страшна підлога царська, діло людських рук, а всі люди є лише страшно обдурені, але час і з цим скінчити, з корінням викорчувати. Опісля я ходив із татом під червоними прапорами в натовпі, що співав про новий світ, ховаючи у землю убитих за той майбутній світ. І величні, розмашисті обрії роздвинула «Марсельєза» у ди-

тячому серці: «І за кров'ю-загровою зійде сонце правди народів-братів, згине зло, згине гніт назавжди, бо свобода йде в сьайві віків, і у всесвіті вільної праці всі народи зіллються в сім'ю, тож за це ми без жалю заплатимо кров'ю власною страшну ціну...

Але потім мама дуже прохала оп'янілого від пориву революції тата і таки підмовила їхати додому. Хай хоч на пожарище. Вже всі біженці повертаються».

На Харківщині залишилася тільки моя старша сестра Анастасія. Згодом вона переїхала в Москву, вступила до медичного інституту. Доктор Настя — мій ідеал, мій вчитель, мій постійний кореспондент. Любов кордонів не знає, і я завжди був разом з доброю, розумною Настею, — і в radoшах, і в горі!

«А як розгребано в селі вже майже всі пожарища і зорано стільки облогів, що вже не можна було пускати корів куди хочуть, тоді приніс вітер зі сходу радісну звістку, що йде сюди військо червоної революції... Я приніс на поле велику червону китайку й удекорував нею всіх пастухів, що теж радісно виглядали більшовиків.

...Та дарма кричав мій батько на негайно скликаному мітингу під прапором з червоної хустки, що «буржуазна влада утекла раз назавжди», буржуазна влада повернула дуже скоро, неждано скоро. Це було так. Батько кинув на землю сокиру, увійшов до хати і став, спершись чолом у шибку вікна, руки запхав до кишені, сказав похмуро, не оглядаючись:

— Дивись, сину, йде сарана.

Я дивився: далеко на шляху, з-за лісу, довгою змією йшло військо, блискаючи у куряві багнетами. Батько стояв нерухомо, приліплений до шиби, і слідкував, як змій підповзав усе ближче, як підсунувся навпроти хати, як, безконечно довгий, повільно проповз повз неї. Батько стояв похмурий і спокійний, на щось готовий, так, на щось готовий.

І батько не помилявся: через пару днів його і Василя — старшого Ванькового брата, що втік з війська просто на мітинг, скованих повезли з села».

Між тим в жорстокий факт стверділо
Те, в що не вірив поліщук:
старанням злих чужинних рук
кордон розтяв народу тіло
і те жахливо розділив,
в чім спільний пульс віками бив.

Весняної, ще холодної ночі на 30 квітня 1929 року жандарми знайшли в нас підпільну літературу. Донесення люблінського воеводи міністрові внутрішніх справ генералю Славоу-Складковському,— що тут скажеш? — правильні: «В домі Якіма і Олександра Гаврилюків у соломі знайдено: 19 прим. «Громади» № 1 за січень 1929 року, а за будинком Гаврилюків — членські квитки «Сельробу» і «Селянської самодопомоги», а також видання «Сель-Робу» і «Селянської самодопомоги»...»

Любили літературу в нашій хаті, всі любили. Батько був одержимий нею. А сам я, мабуть, ковтав би книги. Батько передплачував «Сель-Роб» зі Львова, молодіжне «Сяйво» — спочатку ніби тільки для мене, але читали всі, холмське «Нове життя», літературно-мистецький журнал «Вікна», а також видання білоруської «Громади» — легальні, а потім, після закриття урядом товариства, підпільні. Їх витягли жандарми із загати у ту ніч напередодні Першого травня, яке збиралося відзначити не тільки наше село, а й весь повіт, усе Полісся.

Ми йшли з батьком, скуті за руки, а я все думав: чому вони так бояться нашого друкованого слова — слова правди? Людини так не бояться, як книжки, газети, листівки. Бути письменником, трибуном, писати, щоб вороги боялися тебе, твого слова, — ось мета, варта гри зі смертю.

Нічого гріха таїти: я хотів бути письменником. Ціною каторжної праці, зречення юності та її припад, ціною недоспаних ночей. Свої перші листи до сестри Анастасії писав віршами. Коли у Варшаві вбили президента Польщі Габрієля Нарутовича, я сповістив сестру про це такими рядками:

Знаєте, у нас убили
Президента буржуи.
Здесь такие беспорядки...
Так... Ну, черт их поberi.

Сестра в листах підганяла мене: учись, учись, учись. І я здобував освіту самотужки,— адже мене вигнали з третього класу початкової школи за памфлет на попа. Ми, діти, зловили батюшку на тому, що він крав громадське борошно з кухні для бідних, яку було організовано з так званого фонду Герберта Гувера — ініціатора післявоєнної допомоги Польщі. І ось піп наш, який мав наглядати за розподілом борошна, сам украв два мішки. Тоді я й написав вірша:

Іде піп із церкви,
Мішки підтрясає
І так собі думає,
Що ніхто не знає,
Що він несе.
Аж тут діти підбігають.
— Що це за недоля?
А діти вслід шепочуть:
— Це мука й kwasоля.
— Звідкіля ви взялися,
Кляті комуністи?
А діти:
— Батюшко, це все наше,
ми хочемо їсти.

Гонорар за свій перший вірш (чи ж перший? Скільки їх і до того дзижчало в моїй голові!) був солідний, запам'ятав його на все життя: «проценти» ще довго годували мене ненавистю до всіх панів і кліру. Відібрати в дитини право вчитися, в дитини, яка прагне знань усім серцем, — це більше, ніж відібрати життя. І тому, згадуючи ту кривду, я мав підставу ствердити, що «у Польщі стежка до освіти куди крутіш, ніж до тюрми».

І справді, тюрма для трудового люду стояла каплицею на роздоріжжі — завжди відчинена, а школа — тільки для вибраних і ще, може, для тих, хто дозволив зламати собі хребет, хто здався...

Розділ другий

ПЕРШЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

«Твоя правда, кате: я нудьгую і тужу за життям, бо воно прекрасне — а ти його ненавидиш. Якби мені подавали ще одне життя, я прожив би його так само...»

Це була перша думка після того, як повернулася свідомість. Розплющив очі й побачив над собою кілька співчутливих і суворих облич. Упізнав Зінчукове, спробував усміхнутися йому, але відчув, що усмішка не вдалася. Щоб не виглядати немічним, охлялим, зібрався з силами, відштовхнувся рукою од нар, скочив на долівку. Але зойкнув і повис на чийось руках. Від гострого болю в ногах мало знов не знепритомнів.

Його обережно поклали на нари. Хтось, набравши води в рот, зросив йому обличчя. Хтось підклав під голову

плащ. Ледве стримувався, щоб не стогнати. Горіли поні-вечені ноги, боліло все тіло...

В'язні обступили його. У камері запанувала тиша. Кожен думав про своє, бо за кілька днів пройшов не одне слідство, не одного били гумовими палицями по п'ятах, встромляли голки під нігті, мордували до крові...

Думав про батька. Їх узяли разом із дому, повезли одним возом, скутих, у містечко Коден. Ой той проклятий постерунок з його комендантом Юзефом Шалухою... Мав з ним розмову ще під час арешту років два тому, коли ка Перше травня все село замаїлося червоними прапорами. Шалуха, хоч дурний був, але свою справу знав. «Коли у Заболотті тріпочуться червоні антидержавні фани,— горланив тоді до них з батьком,— то тут і дурень знає: це справа Гаврилюків. І Гаврилюки потріпочуться в мене. Тоді ми будемо квити. Неправду я кажу, Якиме? Ти зізнайся, адже господар якийсь, а не голодранець. Та й розуму тебе в Советах вчили...— Шалуха стояв, заклавши руки за спину, вичікував.— То що, зізнань не буде? Подоброму прошу. В мене печінка хвора, не дражни її, бо твоя впертість на неї діє гірше, ніж наша монополюшка*. Мовчиш?»

У ката вже налилися кров'ю очі. Видно, настроїв себе,— тепер чекай біди. Батька тримають троє і мене — стільки ж. Та вся увага Шалухи — батькові. Вириваюсь, кричу, щоб привернути погляд коменданта, але даремно — не бачить мене, не чує.

«Не рвись поперед батька в пекло,— сичить у вухо Петрашевський — старший з тих, що тримають мене. Руки — наче кліщі, пальці в'їдаються в тіло.— З тобою і самі впораємося, а пан комендант уже іншим разом»,— і твердими пальцями рахує мені ребра, наче хоче витягнути по одному.

Винесли тата закривавленого, а мене не били. Шалуха зробив своє і заспокоївся. Очі посоловіли, більше крові не потребував.

Цього разу все повторилось за тим самим сценарієм — видно, на вигадку Шалуха тупий,— тільки «партнером» його тепер був я.

«...Вночі наскочила поліція, було трохи штурханців, крику, трохи плачу і прокльонів. Мене зі старим батьком кинули на віз, обсіли довкола й повезли із села. За нами

* Горілка.

злякано дивились люди, плакали якісь дівчата, а хлопці стояли понуро як ніч, гуртом і, стискаючи кулаки, гомоніли: «Прийде день розплати, гади!» Поліцаї ж штовхали форналя, щоб поганяв. Батько низько кланявся людям з воза, мати доганяла фіру — несла нам хліб на дорогу.

...Гарно світило сонце, а село тікало назад, аж поки сховалося за лісок. Тож вистачить п'ятдесят кроків повернутись, і знову побачиш село. Так легко — п'ятдесят кроків. А не можна! П'ятдесят кроків — і не можна. Ось вона — неволя!

Розташувались ми на брудних нарах, лежали, мовчали і думали.

Я: «Ну, нехай вже мені, я молодий, видержу тих кілька літ, що мені приліплять, бо вийде ж таки наяву, що не я убив цього шпика. Але батько — старий, він, котрий заслужив, щоб прожити останні літа в пошані, а перед ним лиш кілька глухих літ життя за ґратами і смерть далеко від рідних і близьких».

Батько: «Ну, я вже старий,— пожив, нехай і помру. Але син, вісімнадцять літ, коли хлопці тільки починають життя».

Так думав батько.

А день волікся, волікся...

Підійшов до вікна, оперся чолом об ґрати і дивився тужливо, наче сподівався, що через ліси прогляне аж до свого села. Відчув у руці залізний прут. Засміявся презирливо, іронічно і неприємно шарпнув: ґрати заскрипіли і зігнулись.

— Що ти? — запитав батько з нар.

«Ах, не можна, уб'ють! На кожному кілометрі — поліцай».

Засвітили нам лампу-коптюшку: не вільно гасити, бо ми під контролем держави. Поставили за вікном двох обдертих вартівників на сторожі. Нам кинули оберемок соломи, такі були ласкаві. Ми лягли.

На стіні кадить коптюшка. Сморід. Бруд. Тихо, тихо! А ми в соломі. Ми на дні життя. Тихо, тихо.

Там, як спомин молодості, як золотий сон, як легенда про смарагдовий оазис,— село, мати, Галя. Ши. Тихо, тихо!

А поки ж ми не з ними. Пощо? Пощо? Тихо, тихо.

— Синочку, синочку! Накрийся кожухом — зимно! Зимно! А хіба не все одно?

Але хто це каже? Мій батько?

І це його руки, такі завжди шорсткі, так ніжно і нестиво закутують мене в кожух.

І це в його шорсткій мові знайшлося таке ніжне слово: «Синочку, синочку, синочку».

— Синочку, синочку! В тебе хворі груди. Гірше буде — Мені не холодно.

Нехай батько дума, що я сплю. Бо це тяжко — лежати разом і нічого не говорити.

Ах, коли б дійсно заснути!

Сон, сон! Де ти є? Прийди! Закрий мені очі...»

Розділ третій

НАРОДЖЕННЯ

ПІСНІ

Довго тягнеться час у слідчому арешті. Щоб швидше минав день, в'язні умовно ділять його на короткі відрізки: од вранішньої люри * до прогулянки, від прогулянки до баланди. Особливо повільно йдуть години надвечір, коли викликають на допит. Чекаєш: викличуть чи минеться сьогодні? Хвилини здаються роком, години — вічністю.

Саме цей відтинок часу Гаврилюк вибрав для самоосвіти і літературної діяльності. Вивчав французьку мову (політичним в'язням у двадцяті роки адміністрація ще давала таку можливість), а охочим слухати викладав у завуальованій формі курс політекономії. Свої твори ніби вирізьблював — слово за словом, речення за реченням. Пам'ять мав добру, але, як це не парадоксально, тільки до чужих текстів. Ще змалку вивчив напам'ять «Кобзаря» Шевченка, а ось повторити коротенького свого вірша про попа-злудія навряд чи зміг би. Тож шукав друга, якому міг довірити свої найпотаємніші й найпалкіші думи-вірші, самого себе.

Зупинився на односельцеві Зінчукові, хоч помічав, що Бенедикт у в'язниці якийсь не такий відвертий і мужній, як на волі. Вдома вслухався у кожне його, Сашкове, слово, ніби стелив і розвивав перед ним доріжку — кажи, мовляв, далі, кажи, Олександрє; а тут ось звивав її, намагався обірвати слово друга поглядом, жестом або просто відвертався і йшов геть, забивався у куток чи заводив розмови з в'язнями.

* Ячмінна кава.

Гаврилюк сидів на нарах. Уже вгамувався гострий біль у ногах після катувань. Покликав Зінчука, сіли поруч. Сказав лагідно:

— Здалося мені, Беню, що ти щось глибоко переживаєш і ховаєш від мене. Невже розчарувався у дружбі? Чи не віриш мені, як раніше?— просто, щиро заглянув Зінчукові в очі.— Може, це тільки мені здалося? Прошу наперед вибачення, якщо не маю рації...— І знову, пере чекавши мовчанку: — Кажу, я тебе слухаю.

— По правді, Сашко? — голос Бенедикта прозвучав різко.

— А як же інакше? Ми ж друзі з дитинства — ніколи в нас не було місця брехні.

— У цьому винен ти,— випалив різко Зінчук.— Своєю поведінкою в камері ти шкодиш і собі, і мені. Все йде добре, ніхто з наших не заломився, і слідчі не мають найменшого козиря в руках. Крім, звичайно, літератури, яку ти з батьком виставив перед жандармами, але це ваша особиста справа. Я не хочу гнити в тюрмі. А ти дискусії тут заводиш. Словом, необережний ти. Яким був, таким і залишився.

Зінчук говорив швидко — видно, давно вже збирався виказати Олександрові все, що думав про нього. Випалив одним духом, тепер важко відкашлювався.

— Ти вже скіпчив, Беню? — Гаврилюк не втрачав рівноваги.

— Так.

— Добре, Беню, буду обережнішим. Головне, що твої слова не можуть бути виявом недовір'я до мене. Нас повинні незабаром звільнити. Доказів слідчі не мають. Це факт. Отже, вище голову, Зінчук. Довго гнити в криміналі тобі не доведеться, запевняю. Так що не варто нам сперечатися.— Гаврилюк подумав, що Зінчук має де в чому рацію, і в душі картав себе за необачність. Замість думати про конспірацію — свою і друзів по боротьбі, захопився сюжетом оповідання, герой якого, засуджений до страти, змірився зі своєю долею і виношує мрію, як би достойніше зійти зі світу, щоб залишити по собі помітний слід. Знайшов такого нікчемного героя! Коли вже писати про людину, яка чекає смерті, то треба вселити в неї велику мужність, почуття відданості ідеї і ненависті до ворогів. Посилити тему боротьби, дати психологічний малюнок. І ані краплі смутку чи болю, ні слова декларації чи патетики. Сміх й іронія...

Зауважив, що Зінчук усе ще пильно дивиться на нього, чекає його слова. Сказав:

— Я щось задумав. Буду тобі проказувати вірші, а ти їх запам'ятовуй. Голова в тебе добра — колись ти всі псалми знав напам'ять.

— А знав! — Зінчук любив, коли його хвалили. — Але це було давно, тоді я ще не був свідомий. А коли запізнав тебе, твого «Сель-Роба» та всі оті газети, — Беню наче забув, що хвилину тому застерігав Олександра не балакати зайвого, — пам'ять до псалмів наче провалилася. Але ти кажи — твоїх слів я ніколи не забуду.

— Дякую, Беню. Це ще не квапно, — Гаврилюк приліг на нарах. — Ще думатиму, виправлятиму. Лягай спочинь, а я помізкую, може, що й вийде.

Гаврилюк давно вже вирішив написати тюремну пісню. Стільки добрих людей сидить по тюрмах, а пісні свої не мають. У такий спосіб хотів одвернути увагу від оповідання, яке паморочило голову.

Складалась пісня важко.

«Усі тюремні пісні сумовиті, тужливі, — думав тієї ночі, — всі вони про страждання, нещастя, смерть». Час від часу його думки тривожив XXVI сонет Франка про стару пісню з львівських «Бригідок», що її склав простий хлоп-в'язень:

А кару довгу мав, вже десять літ
Сидів, а ще, мабуть, мав п'ять сидіти.
От раз комісія якась, адить,
Прийшла з Бригідки щось там оглядіти.

А він сидить коло вікна й співає
Сю саму пісню — а співав чудово —
І плаче так, що аж ся серце крас!

Пави тихцем списали слово в слово
І вислали до Відня. Ну, й за пару
Неділь прийшло: змазав му цісар кару.

«Ні, такої пісні я не складу. І плакати не буду. Тюремна пісня мусить кпити з поневолювачів, жандармів і всього капіталістичного устрою. Дихати революційною відданістю, безкомпромісністю, ненавистю до ворогів. Сміх, іронія, сарказм — ось що потрібне тюремній пісні пинішніх часів. Щоб плакали не в'язні, щоб лякались тюремники, прокурори...»

Прокурори.

Це слово вогнем прошило мозок.

— Беню! — мало не скрикнув, хоч була ніч і в'язні спали, важко дихаючи, хроплячи, а двоє щось бурмотіли крізь сон, наче перемовлялись один з одним. Та Олександр не чув цієї вічної мелодії тюремних ночей, не відчував смороду.— Беню! — торкнув плече друга.

Зінчук поволи прокидався, тер долонями очі.

— Що трапилось? — запитав спросоння, тихо.

— Вибач,— Гаврилюкові стало ніяково, що перебив сон другові.— Спи, це я так, згярачу.

— То вже кажи...— Бенедикт потягнувся і спустив з нар ноги.— Щось надумав далі — диктуй.

— Ні, інше, перекресли все, викинь з голови, забудь ту строфу, що я тобі проказав ввечері.— Олександр говорив збуджено, голосніше, ніж це можна було в нічний час.

— Та чого це? — протестував Зінчук.— Пісня файно починалася.

— Я склав другу, зовсім інакшу. Розумієш? Слухай і запам'ятовуй.

...Ще не розвиднілось, а пісня вже була складена. Над ранком Зінчук повторив її, задумався. А тоді висловив свою думку:

— Якись дуже незвичні слова, жорсткі, тверді. Чи приймуть її? Люблю співати таких, де слова самі тягнуться, ніби з серця пливуть.

Олександр мовчав. Як, мабуть, кожний творець, він, завершивши роботу, почував себе і щасливим, і дуже змученим. Наче шматок серця одірвав від себе і віддав людям.

Так народилася і пішла в світ широкий чи не перша тюремна пролетарська пісня на західноукраїнських землях.

Пісня, про яку скаже скупий на похвалу Ярослав Галан:

«Серед 50 тисяч в'язнів у польських тюрмах не було, сливе, ні одного, що не знав би пісні «Голово ти моя нелегальна, сконфіскує тебе прокурор», що не підспівував би її в найтяжчі хвилини тюремного життя і не розігнав би нею чорної туги. Однак мало хто з-поміж них знав, що автором пісні був Олександр Гаврилюк, із товариш по боротьбі, співець їхньої долі».

Пісня блискавично поширювалася серед в'язнів. Уже кружляло понад десять її варіантів. Але котрий із них Гаврилюків? Напевно, той, який він одразу після виходу

з тюрми переслав через сестру Анастасію до журналу «Західна Україна», у шостому номері якого за 1930 рік і був видрукуваний:

Голово ти моя нелегальна,
skonфіскує тебе прокурор:
твоя пам'ять така нелояльна,
що конечний над нею дозор.

Голова ти моя «вивротовва»,
цілий склад нецензурних ідей.
Нелегально, проте, пам'ятаєш,
як легально катують людей.

Хіба можна про те пам'ятати,
як до карцера нас завели,
закували, періщили в п'яти,
терпентину до носа лили,

як нас вішали вниз головами,
застромляли під нігті шпильки,
револьверами били й ногами,
як місили вирки й печінки.

Як в нас совість хотіли купити,
щоб товаришів ми продали,
і, узявшись за шпідців служити,
горожанами «чесно» жили.

Як і досі, ми харкаєм кров'ю,
шкіру лупимо, злізлу із ран,
і, як подвигу спомин, з любов'ю
оглядаємо сліди кайдан.

Незабаром слідчий суддя звільнив Гаврилюка з тюрми, але, як і його батько та друзі, Олександр залишився під наглядом поліції і повинен був в очікуванні процесу зголошуватись через день на постерунок. Судове слухання призначалося на тридцять жовтня.

Вдома чекали мати, палкі закохані очі молоденької сусідки Ганнусі Соболя і нові газети, журнали. Жадібно накинувся на червнево-липневий номер часопису «Вікна» за 1929 рік, у якому були надруковані звіт і декларація першої наради західноукраїнських пролетарських письменників, вміщено фото і багато літературних матеріалів її учасників.

Декларацію вивчив майже напам'ять, був певний, що дотримуватиметься її у своїй творчості.

«Стоїмо на ґрунті пролетарської ідеології, обоснованої

Марксом і великими практиками сучасного послідовно-марксіського пролетарського руху.

...Стверджуємо повний розрив наш з табором дрібно-міщансько-націоналістичної літератури й таку ж сполуку нашу з пролетарськими письменницькими напрямками других країн і націй — у загальному змаганні до створення основ міжнаціональної соціалістичної культури...

Стверджуємо, що пролетарське письменство, будучи відображенням того поневолення й тих змагань, являється одним зі засобів пролетаріату в боротьбі за визволення.

У своїй молодій роботі рахуємо на послідовну підтримку міського і сільського пролетаріату, який має бути джерелом творчих сил наших і становити суцільну масу наших читачів...

У своїй молодій роботі лічимо на безоглядну боротьбу з західноукраїнською явною й маскованою реакцією і її літературним загумінком, з якої вийдемо побідниками, як вийде побідником пролетаріат у своєму загальному змаганні з світом капіталу...»

Читав декларацію батькові вголос. Той слухав уважно, хитав схвально головою і, замислившись, коротко мовив:

— Там, де йде про визволення трудового люду, — дуже добре!

— Тату! — Олександр збентежено подивився на батька. — Я хочу стати письменником...

Ні один м'яз на обличчі Якіма Гаврилюка не поворухнувся.

— Ти повинен служити революції! — батько суворо глянув на сина. — Цього я навчав тебе змалку, цього вимагаю від тебе й тепер.

— Але ж через літературу я буду служити революції, народові, — Сашко захвилювався, голос його зірвався. — Література — це велика справа. Згадайте Шевченка, Франка, Лесю Українку...

Батько не відповів. Пішов у сні, приніс пилу і почав старанно нагострювати зубці напилком.

— Ходімо варіжемо дров.

Водячи пилою, Олександр бився в думках: як розуміти холодне батькове сприйняття його мрії, ні, не мрії, рішення стати письменником? Невже він не розуміє, яка це висока честь? І для батька також, для всіх заболотців, для Полісся. Закинуте в болотах, богом і людьми забуте

село видасть поета, літератора, твори якого з'являться в журналах, вийдуть окремими книгами.

Тоді згадав. Трапилось це після того, як по селу пішла його співомовка про попа-зłodія. Піп утік з села, а дяк Петро Бенецький, колишній білогвардієць і платний донощик, якимсь перестрів батька і спитав: «Ну, як твій письменник, пише далі?» І стільки погорди, іронії вклав у те одне слово «письменник», що батько — він пізніше переповів усю пригоду Сашкові — аж затрусився, йому стало страшно, що син може стати письменником, тобто людиною без фаху, нулем. А дяк знущався далі: «Хай пише, може, коли зістаріюсь, займе моє місце. У нашому ділі треба бути добрим письменником: так описати людину і справу, щоб порушника зараз у каталажку! Мені якраз трохи бракує цього вміння...»

Мабуть, та страшна відвертість дяка ніколи не переставала давити на батькову свідомість. Працювали до смерку у прикрій мовчанці.

Олександр майже всю ніч писав при світлі каганця. Про батька — твердого як криця, що все життя будив заспане село, кликав людей під революційні хоругви. Про Ганнусю, — він змалював її під іменем Галі, — карооку володарку свого серця. І писалось йому легко, поступово вимальовувався образ дівчини як символ краси, вірності, щастя. І відчув, що кохає, кохає по-справжньому, сильно, чисто, раз і на все життя.

Ганнусю-Галю, Ганнусю-Галю...

Кілька разів переписував оповідання, назву якому вже дав остаточну — «Прощайте». Це була автобіографічна новела. Коли не рахувати трагічного закінчення, вона повністю відображала те, що він, автор, пережив. Такий реалістичний був його задум, хоч, звичайно, не раз кортіло повести лінію сюжету вбік, на нові, незвідані стежки, де можна плисти і плисти, мов по ріці, і висловити свої думки, свої мрії. Але тримався міцно обраного й окресленого плану — йти по лінії життя, тільки ледь-ледь прикрашуючи його романтичною поволокою — тією, що справді живе в його серці.

«А раз був вечір, тканий з місячного срібла і запаху бозу, на гладкім подвір'ї танцювали хлопці і дівчата, а ми сиділи з тобою і слухали, як у скрипці ломилися звуки болю, жалю, туги, ніжні і чисті, як твої очі... Так, це не смичок рве звуки з струн, це серця наші співають пісню. Так, це серця, і усе життя стало лише одною чудовою

мелодією землі, і зрозумілим став запах бозу і плюскіт води. А звисока пильно дивився місяць і нерухомо моргав: «Розумієте?» А ми мали лише одне бажання — віддати життя одно за другого. І стала ти мені близька, близька, стала мною, а я тобою, і були ми одним звуком у мелодії світу.

Стихла скрипка, і розійшлася молодь, а ми і не спостерегли і все ще чули звуки. Коли врешті ми зауважили, що кругом тихо і нікого немає, — встали і зглянулись радісно і зчудовано. Так, у наших грудях співалась пісня. Ні, не пісня, лише щось, наче повний по вінця келих безцінного бальзаму. «Що це?» — питали ми себе очима. Ми не знали, що це, але зрозуміли, що сталося щось велике, найважливіше в житті, і ми спокійно, довірливо і радісно скорились... І сталося так, що я узяв тебе, легку, на руки і поніс росистими луками, обережно ступаючи, щоби не порушити двох скарбів, що їх носив: цього, що у грудях, і тебе. А ти довірливо обняла мене за шию рукою. «А ми й не знали досі! А ми думали, що це було життя!» — думав я з захопленням. «А бач!» — моргав місяць. І у всій природі була така тиша, така мудра тиша. Ах, а в грудях фізично виразне почуття щастя. Радість м'яка, як риси її грудей, туга ніжна, як у її очах, спокій, як запах бозу, — все злилось, з'єдналось і обнялось у великому почутті. «Ага, так це кохання!» І я зрозумів, чому всі поети писали про нього, але мені здавалось, що все одно це досі ніхто не знав кохання. Ми посідали над річкою, а вода, тепла і чиста, ніжно булькала в зеленіх рамуцях берегів. Ти зірвала маленьку голубу зірку і причепила мені на грудях. Ах, так, незабудька — це ти, так само довірливо і ніжно дивиться. І я зрозумів, що без тебе немає життя... що без тебе світ є позбавлений усього змісту».

Любов була взаємна, і вони обоє сказали батькам, що хочуть побратися. Нареченому сповнилося вісімнадцять, його майбутня дружина була ще молодшою, але батьки їм не перешкодили. Яким Гаврилук цього разу не нагадав синові, що він насамперед революціонер, що борцеві за волю народу, на якого кожної миті чатують арешт, розлука, а може, й смерть, заводити сім'ю не можна. Старі Гаврилюки і Соболі обмінялись міцними потисками рук, молоді поцілувались, і Сашко пішов додому, оперезаний рушником. Почали готуватися до весілля.

Батько давно зауважив, що Сашко болісно переживає

своє «письменство». Знав — син закінчив писати оповідання і тепер не знає, що з ним робити,— закінчувався строк надсилання творів на конкурс, ще торік оголошений у журналі «Вікна». Але не хотів радити, бо ж не личить міняти свою думку. Сказав якось за вечерею при всіх:

— Скоро ми, сину, процес матимемо, як знаєш, на тридцять жовтня призначений. Варто взяти доброго адвоката, бо хоч, я певен, люди будуть свідчити на нашу користь, але факт залишається — знайшли у нашій загаті заборонену літературу. Без впливового оборонця можуть нас засудити. Тож надумав я таке: ми вже обмолотилися, кину на фіру кілька мішків зерна — якось уже перезимуємо,— поїду в Б'ялу, там є скупщик, кажуть, він добре платить... Отож продам кілька корців, візьму гроші,— бо й на весілля потрібно,— і поїдеш, синку, до Львова наймати адвоката.

Вістка про те, що він поїде до Львова, надзвичайно втішила Олександра. Ось справжнє щастя. Занесе в редакцію «Вікон» своє оповідання, познайомиться з письменниками Козлянюком, Бобинським, Тудором... От би на Тудора натрапити! Йому найбільше подобались вірші, прозові і критичні твори Тудора — за їх реалістичну основу і філософську глибину. Любить дивитися і на його портрет. Обличчя серйозне, очі добрі. Тудор оцінить його оповідання...

Будинок на вулиці Міцкевича, 11, знайшов швидко. Сказали йому — навпроти Юра, а собор видно з усіх точок міста.

Уже біля входу до кам'яниці, що порадувала його око принадним гуцульським стилем, перестріли його два юнаки, трохи старші за нього, у студентських корпорантках, схожих на «мазепинки», в руках — палиці.

— Звідки? Чого? — запитали грізно.

Зорієнтувався вчасно. Студенти-націоналісти. Але чому вони тут, у будинку, де видаються пролетарські «Вікна»?

Промимрив щось, мовляв, помилився.

Вийшов і тепер уважно оглянув вивіски, що обліпили з усіх боків вхід до кам'яниці. Всі українською мовою, але таблички «Вікон» між ними не було.

«Мабуть, з уваги на конспірацію,— міркував.— А може, оті здоровані давно розтрощили її палигами? Дивно

тільки, чому «Вікна» затурилися у такий націоналістичний мурашник: «Союз українських студентів», видавництво «Наш приятель», редакція журналу «Студентський вісник», «Харчівня українських студентів».

Обійшов весь будинок, потім перетяв вуличку і спустився вниз, до будинку під сьомим номером. Тут біля входу були вивіски зовсім іншого змісту: «Каменярі» — товариство української поступової молоді, «Жіноча громада» — спілка українських працюючих жінок, «Союз українських спілок», редакція газети «Громадський голос».

Подався до дверей редакції. Знав, що «Громадський голос» — орган української соціал-радикальної партії і «брати»-соціалісти також вовком дивляться на «Вікна», але подумав, що тут хоч палицями бити не будуть.

І справді, якийсь літній панок крізь зуби, але досить коректно поінформував:

— Редакція «Вікон», зокрема пан Бобинський, нещодавно перебралася у нове приміщення, що на вулиці Коллонтая, 7, другий поверх,— це недалеко звідси, тільки спуститись униз, пройти мимо університету і вийти на площу Смольки, там пам'ятник цьому натхненникові ідей фєдеративної цісарської Австрії, а Коллонтая — це бічна вуличка, що веде від пам'ятника просто до Казимирівської, якраз на Бригідки, сподіваюсь, що товариш вікнівець уже знайомий з цією приємною установою..

— Ні, не знайомий,— тільки тепер Гаврилук зрозумів натяк редактора з «Громадського голосу» і мало не прикусив язика, щоб різко не відповісти йому.

— Ну, то щасливо! — панок (чи не сам редактор Стахів, роздумував Олександр пізніше) відвів його до дверей і, легко штовхнувши гостя, щільно замкнув їх. За мить двері знову відчинилися, і Олександр уже в брамі почув глумливий оклик:

— Щасливо, товаришу! Передайте Бобинському і Тудору привіт від братнього часопису.

У приміщенні редакції на вулиці Коллонтая ще панував розгاردіаш після вселення. Але в першій кімнаті редакційна робітня вже була сяк-так влаштована. Відчинивши двері, Гаврилук на мить зупинився, кров ударила в обличчя: він вгледів людину, яку прагнув побачити.

— Сідайте,— крізь скельця на Олександра дивилися сірі, розумні, трохи змучені очі.— Здалека, бачу. Чи не з Полісся часом?

— Здалека, Степане Йосиповичу.

— Оце добре, чудово,— редактор заметушився, шукаючи цигарок.— Палите?

— Ні, дякую, груди...— Олександр спробував усміхнутися.

— Пролетарська хвороба? О, то ми з вами друзі і на цьому ґрунті.— І вже нетерпеливо, виключно: — Щось принесли? Показуйте. Вірші чи, може, прозу?

— Так, оповідання.

— Це добре.— Тудор відкинувся на спинку крісла і за давньою звичкою відразу почав читати рукопис. Перегорнув сторінку, другу, ще кілька. Знову зняв окуляри і наче вперше побачив Гаврилюка. Мабуть, як і рукопис, зацікавило його обличчя гостя, вся його постать.— Так, так... Ви, молодий друже, займіться чим-небудь,— ну, хоча б погортайте підшивки газет, а я тим часом дочитаю ваше оповідання.

Гаврилюк ні живий ні мертвий стежив за обличчям Тудора. І було йому дивно: чим далі читав редактор його оповідання, тим більше розпогіднювалося, добріло його обличчя.

— Так-так...— сказав, акуратно сколюючи сторінки.— Просто чудово. Вітаю вас, вітаю,— встав, підійшов до збентеженого юнака, спитав: — Це ваше перше оповідання?

— Перше,— відповів Олександр, а сам не знав, що робити зі своїми руками.

— Це видно. Ви намагалися у нього вкласти багато — і всі свої знання, і все своє життя. Але почуття смаку і міри перемогло. Задовольняє також організація матеріалу. А вже тему — видно без окулярів — ви знаєте чудово. Довго сиділи в тюрмі?

— Кілька місяців. Ще судитимуть. Я й приїхав до Львова, щоб знайти адвоката. Але зразу з потягу зайшов у редакцію, до вас...

— І правильно зробили. Ваше оповідання журнал, певно, надрукує. Його ще прочитають інші товариші — в нас усе вирішується колегіально. За його долю можете бути спокійні. А от за свою, людську... Кажете, адвоката? — Тудор походжав по кімнаті, заклавши руки за спину.— Шкода, що немає Петра, Петра Козланюка. Він у нас в тюремних справах спеціаліст. Є у Львові добрі адвокати, вони люблять виступати на великих процесах, щоб здобути славу і гроші. У кожному разі, підозрюва-

ного в комуністичній діяльності задарма боронити не будуть. — Одірвався від думок, поклав руку на плече Гаврилюкові: — Ви надовго до Львова?

— Я повинен ще нині вночі виїхати. Адже ночувати ніде, та й тато наказували...

— Переночувати можна й тут, у редакції. Але батька слухатись треба. Так от, я зараз потелефоную до одного молодого адвоката — Павенцького. Це сміливий, навіть відчайдушний адепт Феміди. Не зважає, хто його клієнт — націоналіст чи комуніст, — завжди каже, що захищає людину, а не ідеї.

Підійшов до телефону, набрав номер. Кілька загальних фраз. Коротке з'ясування справи. І вже до Гаврилюка:

— Меценас Олександр Павенцький чекає вас у своїй канцелярії. Вулиця Підвальна, 9, другий поверх. А щодо оповідання, то чекайте нашого повідомлення. Десятий номер ми вже підготували, ще на Міцкевича.

— Це націоналісти викурили звітти редакцію?

— Ви були там? — спитав. — Ні, не викурили. Ми вирішили самі забратися. В націоналістів зараз іде якась перебудова. Мабуть, нову організацію створюють. Скажеш ніють. Чи не успіхи Гітлера так діють на дурні голови. До добра воно не доведе. Ось недавно академіка Студинського побили. На куратора Собинського замах зробили. А хто відповість? Народ і насамперед комуністи! З дня на день чекаємо відплатних дій уряду, поліції. Їм аби було за що вчепитися...

— А в нас, на Волині і Поліссі, мабуть, революція буде...

— У вас ситуація інша. Гору взяли селяробиці, комуністи. У Галичині ж перевага за націоналістами, а ліві сили поки що в меншості. Це коли враховувати не народ, а політичних діячів і їх розгін.

— Я розумію. Уважно стежу за газетами. На мою думку, боротьба ще попереду.

— Безперечно! — Тудор заходив по кабінету. — Отже, чекаємо нових творів від вас. Я вже записую ваше ім'я до списку авторів журналу в 1930 році. Ви наче спеціально народились для «Вікон». За всіма статтями Декларації пролетарських письменників підходите. Шкода, що підпису вашого немає.

— Але ж я ще майже нічого значного про себе не сказав...

— Усе видно, товаришу. Все ясно з вашої новели «Прощайте». Отже — прощайте! А коли б з якоїсь причини ви не виїхали, то заходьте завтра, буду о десятій ранку.

— Я обов'язково виїду, хоч би мав пішки піти.
Тепло попрощалися...

Тієї осені Гаврилюкові щастило. Його прийняли до Комуністичної партії Західної Білорусії. Одружився з коханою дівчиною. Суд виправдав його. Адвокат Павенцький виграв процес. До речі, промовляв французькою (українська була заборонена, а польською на корінних українських і білоруських землях не хотів говорити). Відстоював свою лінію захисту: всю заборонену літературу знайдено поза хатою Гаврилюків, її міг там покласти будь-хто, навіть навмисне, провокаційно. Не доведено також факту приналежності ні батька, ні сина до Комуністичної партії — усі свідки з села сказали про підсудних як про чесних, статечних, лояльних громадян, а поліцейські заплутались у своїх донесеннях. Не був на висоті і прокурор. Він узяв зависоку ноту — хотів інкримінувати підсудним злочин за статтею 97, ч. 1 кримінального кодексу (намагання із застосуванням сили відірвати від Речі Посполитої її північно-західні землі), але жодного переконливого доказу злочину навести не міг, і вся конструкція його виступу розсипалася. Висновок присяжних суддів: Яким Гаврилюк — не винен, Олександр Гаврилюк — не винен. Судді нічого не залишалось, як оголосити вирок: звільнити від вини і кари.

А на початку грудня Олександр одержав дванадцятий номер журналу «Вікна», в якому на першій і другій сторінках була надрукована його новела «Прощайте», а також — підсумки конкурсу, який мав на меті «виявити незнані ще досі літературно творчі одиниці з гущі фабричного й сільського пролетаріату та нав'язати з ними тісніші зв'язки».

Жюрі під головуванням видавця і відповідального редактора журналу Василя Бобинського виділило три твори: «Прощайте» — новелу О. Гаврилюка, «Дядько Мирон» — нарис Леоніда Чулого і «Наймит» — нарис Власа Мізинця. Першу премію у розмірі 50 золотих присуджено О. Гаврилюкові.

Того ж вечора у хаті Гаврилюків зібралися сусіди. Олександр уже вдруге читав свій твір. А батько сам

хотів познайомитися з редакційною статтею про підсумки конкурсу. Підв'язав до окулярів нову сукану нитку, обкрутив нею вухо, щоб не спадали, і почав поволі й виразно: «Новела «Прощайте» впроваджує Олександра Гаврилюка в літературу як готового вже письменника. Автор зумів добрий помисл розвинути логічно у правдоподібних ситуаціях, закінчити його сильною пуентою...»

— Що це таке — пуента, Сашко? — запитав старий Гаврилюк, перервавши читання, вперше у своїй хаті визнаючи авторитет, інтелектуальну вищість сина.

— Це момент найвищого піднесення в оповіданні...

По хаті, наче вітер, промайнув шум здивування і задоволення. «Диви, все знає», — мовив дід Галактіон. А мати аж рота розкрила, ніби завмерла на мить.

• Яким читав далі, щораз голосніше:

«...зберігаючи в цілому творі сукупність конструкції і рівномірно видержаний стиль, автор виявляє багатство інвенції... Конфлікт між матір'ю і нареченою так само накиданий зручно й цікаво. При композиційних цінностях — величезна чуткість на життєві проблеми. Історія з працею товаришів арештованого — на його полі в державне свято — показує, як автор уміє розгорнути конкретний факт і зробити з нього проблему... В автора поглиблений, погідний і ясний світогляд іде в парі з загартованою впертістю: перемогти. Нема в нього індивідуалістичних роздвоєнь ані гамлетівських шукань, а соціальне світовідчуження і погода одиниці навіть тоді, коли вона йде на смерть за загальну справу».

Старий відклав журнал і задоволеним поглядом обвів присутніх. Зупинився на добрих очах Анастасії, вогнистих — Ганнусі і сказав уже тільки до них:

— Чуєте, що пишуть про нашого Олександра? Пишайтеся ним. — Підійшов до сина і міцно стиснув в обіймах. Тихо, щоб ніхто не почув, дмухав йому у вухо: — Але гляди, щоб це мистецтво не вбило в тобі революціонера.

Сусід Галактіон підійшов до Якіма, поторгав його за рукав:

— Тут пасувало б хлопцям хоч квасу налити.

— Дай їм квасу, — гукнув збуджений від щастя Яким, — я відер зо двос нақвасив.

Розділ четвертий

ВІТЕР РЕВОЛЮЦІЇ

Мати — завжди в роботі, вічна страдниця. Змалку такою запам'ятав Сашко свою матір — Анастасію Климентівну. Коли батька забрали в перший день війни до армії боронити «царя и отечество», на її плечі лягло все господарство, — діти, правда, й раніше трималися матеріної спідниці, але все-таки відчували, що був у хаті батько. Для цієї маленької, працьованої жінки найважливіше було самій приймати якісь рішення. Скільки сили, думок, недоспаних ночей забрало найважливіше з них: залишатися у селі, коли наступали кайзерівські війська, чи евакуюватися у глиб Росії? Поїхали, бо так зробила більшість заболотців. Опинилась з дітьми аж у Петербурзі, на Невському проспекті, у сестри Юльки Білозорової.

«...Мати варила їсти і прала в бляшаному кориті шмаття, часом співала над коритом, часом плакала — така була молода — і читала листи, котрі щоденно приходили десь з окопів від тата, писані на кольоровому папері».

У цих лаконічних словах Олександра — вся недоля жінки у часи «біженщини злої». Потім, переїхавши на Україну, поселилась з дітьми в селі Стецівці на Харківщині. Щоб прогодувати їх, працювала в поміщика, куркулів, у попа, — скрізь, куди тільки кликали на роботу. Коли ж навесні 1919 року приїхав з фронту чоловік, намовила його повернутися додому, у рідне село.

Яким Павлович належав до тих людей, яких називали талановитими самородками або ж загубленими талантами. Змалку беручий до науки, цікавий до всього, що оточувало його, він відзначався умінням думати і робити висновки, розбирався у складних життєвих ситуаціях, у соціальних процесах. Цілком природно прийшов до революції. Якби народився на одне-два покоління раніше, то, мабуть, став би сільським філософом, якого люди поважають і водночас добродушно глузують з нього. Динаміка суспільних відносин перших десятиріч нашого століття, війна і революція піднесли цього зовні малопомітного селянина на кілька щаблів вище: він зробився вожаком, совістю свого села, а згодом і повіту.

Червоні прапори, ленінські Декрети про землю і мир, гасло «Геть буржуїв!» він сприйняв як щось дороге його серцю і пішов за їх покликом. Він зжився з поняттями

«соціалізм» і «комунізм», наче орач з полем. І став агітатором, пропагандистом, борцем за кращу долю народу. Чи розумів Яким, що за сили керували ним? У всякому разі, селянську обережність і недовір'я до всього нового, оту аксіому — «моя хата скраю» — життя перекреслило ще в окопах. І у вільну від усяких пересудів душу легко вселився вітер революції.

В окопах солдат Гаврилюк гомонить про мир і прокликає війну, що її затіяв царат. Повернувшись у Заболоття, Яким Гаврилюк відразу ж узявся «будити село». Поверталися додому інші біженці, як і він, революціонери — Вальчуки, Куренівські. Вони допомагали Якимові агітувати за соціалізм, за нове життя.

У квітні 1920 року, після того як вигнаний революційними військами з України отаман так званої Української Народної Республіки Симон Петлюра підписав з Пілсудським ганебну Варшавську угоду, за якою зрікався Східної Галичини і Західної Волині на користь польської шляхти, до села верхи прибули два офіцери й оголосили мобілізацію. Всі селяни зібралися біля хати солтиса Семена Денисюка. Наперед вийшов Яким Гаврилюк. Показав рукою на руїни села, зарослі будяками подвір'я, на кладовище, куди щодня привозили померлих від тифу і голоду, і сказав:

— Не війни нам треба, панове офіцери, а мирного життя, щоб відбудуватися, посіяти, зібрати сякий-такий урожай, знову врости в землю...

Селяни схвально загомоніли, піднявся шум. Офіцери різко повернули коней і поїхали геть.

Другого дня прибув до солтиса агент з повітової дефензиви.

— Хто той більшовицький агітатор, що вчора на зібранні виголошував антидержавні лозунги? — спитав Денисюка. — Якщо не скажете, спалимо все село.

— Палити вам нема що, — викручувався хитрий солтис. — Дивіться — тільки комини на згарищах залишилися. І немає в нас більшовицьких агітаторів. Селяни відверто сказали офіцерам про свою біду, про те, що їм тепер не до війни...

Гаврилюкові ж Денисюк негайно переказав через брата: «Ховайся, Якиме!»

Галасливий похід пілсудчиків на Київ незабаром провалився. Вони тікали зі своїм обозом через Заболоття. Гаврилюк організував мітинг. «Буржуазна влада втекла

раз і назавжди», — виголосив він перед народом. Сказав, що настав час встановити у їхньому селі революційну владу. На Вальчуковій хаті вивісили прапор — велику червону хустину, зібрали в селян тридцять пудів хліба для Червоної Армії. Вибраний революційний волосний комітет відвіз усе це добро до Бреста. Яким навіть не припускав, що окупанти можуть повернутися і йому доведеться відповідати за свої дії.

Гаврилюка і його однодумців заарештували. Спершу кинули в б'яло-підляську в'язницю, але незабаром звільнили. Ледве переступили поріг рідних домівок, як у село примчав на коні жандарм. Якими Гаврилюка та Михайла Куренівського, зв'язаних, повів до містечка Славатичі, де почалося проти них слідство. Через два тижні звільнили обох. Не знайшлося у селі зрадників, які свідчили б проти них, і суддя змушений був справу припинити. Повернувся в Заболоття Михайло Вальчук, і тепер усією підпільною роботою керувала четвірка: Яким Гаврилюк, брати Михайло та Іван Куренівські, Михайло Вальчук.

Розповідає Яким Павлович:

«Був у селі Іван Куренівський, колишній підпрапорщик царської армії, котрий часто став їздити до Львова. Завжди привозив із собою літературу, здебільшого польською мовою: «Імперіалізм — найвища стадія капіталізму», «Держава і революція», твір «Мати» Горького, а часом і газету «Правда» та інші радянські видання. Ми заснували свій комуністичний осередок під вивіскою української соціал-демократичної партії, котра діяла легально. Вирішили видавати свою газету. Назвали «Зоря Підляшшя». Вийшло два номери, відбиті на шапірографі. Редагував її наш Іван. За ним стежив весь час шпик Квятковський, і якось увечері, коли він та Вальчук несли надруковану газету, заарештував їх. Був суд. Вирок — три роки в'язниці для кожного.

Михайла Вальчука не зламала в'язниця. Відсидів своє і повернувся до підпільної роботи. У Холмі існувало культурно-освітнє товариство «Рідна хата», і ми, щоб можна було далі працювати з жителями села, відкрили у Заболотті філіал цієї організації. Я був головою. Три рази їздив на з'їзд, які щороку відбувалися в Холмі. В селі під плащиком «Рідної хати» вели далі комуністичну роботу, залучаючи до підпілля щораз більше людей.

Саме в цей час починає свою організаційну роботу мій син і двоюрідний брат Михайла Вальчука Олександр Гаврилук. Унів він якось особливо підійти до друзів, молоді, а також до старших, його стали поважати й любити. Михайло Вальчук розповідав про мужніх революціонерів, різні форми нелегальної боротьби, про які дізнався у в'язниці. В нашій хаті був центр організації, сюди завжди збиралася молодь. Щоб відвернути увагу поліції, ми запросили керувати хором місцевого дяка Петра Бенецького, колишнього білогвардійця, що був тепер таємним агентом поліції. За дорученням своїх хлібодавців він стежив за всім, що робилося у нас. Однак нічого протизаконного помітити не міг. Пісні, що їх ми вивчали, були дозволені цензурою, а розмови на політичні теми в присутності дяка ніколи не велися. Хористи були дисципліновані, ставилися до Бенецького з належною повагою, після кожної репетиції сплювали його і відводили додому. Тільки тоді починалась підпільна робота. Сашко діставав з тайника заборонені книги, найчастіше твори Леніна, і довго-довго ми їх вивчали, дискутували на різні організаційні і політичні теми. Потім організували ще драматичний гурток, в якому активну участь брали Михайло Вальчук і мій Сашко. Вивчали здебільшого українські п'єси: «Мартин Боруля», «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка», «Невольник». Вистави йшли в нашій stodolі, поки була порожня. Одну п'єсу ставили у хаті Якова Самачука, котра вже була викінчена, але не було в ній печі, отже, ніхто ще не жив. У виставах брали участь поляки Маня Соболевська, Янек і Тадек Влодарчики. Сашко дбав про те, щоб вони були задоволені зі своїх ролей, завжди повторював: «Маємо бути інтернаціоналістами, не зважати на те, хто як говорить. Поляки будуть підтримувати нас, коли і ми боротимемось за їхнє краще соціальне майбутнє».

Але така ідилія тривала недовго. Провокатори і допощики все-таки встановили справжній зміст наших зібрань, і «Рідну хату» було закрито. А в ніч на 30 квітня 1929 року мене і сина заарештувала поліція. Це вже був наш другий арешт і четвертий мій.

...Тієї ночі Анастасія Климентівна не спала. Вранці встала хоч і зчорніла на обличчі, але в погляді, в рухах була рішучість. Ще заскоро, мабуть, тішаться жандарми та пани в старостві, що Першотравень минеться тихо-

мирно, бо всіх підозрілих комуністів вчасно заарештували. Ні, не всіх.

Вона знала, де закопаний червоний прапор з вигаптуваним її руками золотим написом «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Пізно вночі вкрила кожухом донечку Оксану, яка спала на лаві, взяла лопату і пішла в садок. Під крайнім деревом, біля самого паркану понад вулицею, почала копати. У серці біль за близькими: може, їх у цю хвилину катують, а може, намовляють на зраду... Зараз вона мусить їх заступити в боротьбі.

Нарешті добула прапор. «Знайте, кати,— прошепотіла,— за наші муки і страждання, за кров і наругу червоний прапор майорітиме над Заболоттям так само гордо, врочисто, сонцесяйно, як майорів би, коли б дома були чоловік і син».

Поспішає до центру села, де поряд і школа, і церква, і поліцейний постерунок... Здалеку чує кроки. Сховалася у рів і наслухає.

Йдуть двоє — сільський жандарм Петрашевський і ще один — чужий. Чи часом не пан Добровольський з тучинського постерунку? Той, хто жорстоко скував кайданами руку чоловіка з рукою сина. Йдуть тихцем, скрадаються. Скрипить хвіртка, певне, заглянули на подвір'я, а може, й під вікно зайшли шпигувати... От знову йдуть по дорозі. «Спить нині комуна»,— каже той другий, чужий, і тихо сякається. «До третього травня не очуняють, хоч раз матимемо спокій»,— це голос Петрашевського. «Частіше і якнайбільше їх у кацамонію,— уже голосніше регоче другий,— з большевиками треба, як з жінкою: яку маю, таку б'ю».— «А пан свою б'є?» — зацікавлено питає Петрашевський. Анастасія та й усі в селі знають, як той знущається над дружиною. Поліцаї якраз проходять мимо: вся зрослась із землею. «Маленька вона в мене, пучка духу. Але яку маю, таку б'ю!» Тепер розреготались обидва. Пройшли.

Багрянний ранок Першого травня завітнував червоними прапорами в Заболотті і в інших селах повіту. Відбулися святкові демонстрації. Ще раз підтвердилося, що вбити, залякати народ, поставити його на коліна ні терором, ні тюрмами не можна.

«1 травня ц. р. коло 12 години,— подається у місячному звіті суспільно-політичного відділу Люблінського воєводства за травень 1929 року (сигнатура 358, с. 73),— місцеві революційні діячі згрупувалися біля «Сельробу-

єдності» * — усього 13 осіб — і походом пройшли селом з червоними биндами.

Була це своєрідна маніфестація проти проведених обшуків. Пізніше демонстранти зійшлися у хаті арештованого Якіма Гаврилюка, де радилися, як краще матеріально допомогти сім'ям заарештованих».

Далі у звіті говориться:

«1 травня ц. р. у вечірні години політ'язні б'яло-підляської в'язниці з приводу привезення арештованих 28 квітня ц. р. оголосили голодівку, відмовляючись їсти, і кричали. Занепокоєння припинив прокурор окружного суду, висилаючи сім призвідців до седлецької в'язниці.

У Тисмениці й Осовій Влодарського повіту були вивішені першотравневі транспаранти і червоні прапори. Написи були зроблені українською мовою. У Збаражі були порозкидані першотравневі летючки ЦК КПЗУ і Холмського ОК КПЗУ...

1 травня ц. р. у Грубешові відбувся похід скомунізованих класових профспілок і «Сельробу-єдності». Михайло Луцюк, видатний діяч «Сельробу-єдності», під час походу виконував функції порядкового міліціонера. Він же кинув гасло: «Домагаємося звільнення усіх політ'язнів», за що був відразу арештований. При обшуку в помешканні братів Михайла й Івана Луцюків у селі Кобло гміни Гродно знайдено багато видань «Сельробу» і десять відозв КПЗУ...

«Сельроб-єдність» першотравневих походів та мітингів не організував. Після ІІІСівських зборів почали сходитись комуністи у приміщення редакції «Нове життя» (вул. Облонська, 16). Поліція зробила перевірку всіх присутніх у редакції: серед них були колишній посол до сейму Степан Маківка, Павло Щербак, Пилип Клим'юк з Серебрищ... Василь Гаврилюк з Порипс і Микола Антонюк з Холма. Коло редакції весь час прогулювалася знана комуністка Анна Рябицька. Усі вищезгадані особи відомі як активні комуністи або переконані послідовники і члени КПЗУ ОСЛ «Самопоміч» і «ІІІС-лівіці».

Через два дні, третього травня, до хати Гаврилюків

* Внутрішня боротьба в КПЗУ привела в 1927 р. до розколу «Сельробу» на окремі групи, які в 1928 р. об'єдналися в організацію під назвою «Українська Селянсько-Робітнича Соціалістична Єдність». «Сельроб-єдність» мобілізувала маси Західної України на боротьбу проти окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі та зрадницьких дій українських буржуазних націоналістів.

знову зійшлася молодь села. Був вільний від праці день, державне свято конституції 3 травня 1791 року — одне з свят, які найбільш врочисто відзначалися у буржуазній Польщі.

«...Глянула мати на молодий гурт:

За яку заплату прийшли вони працювати для неї?

За віщо їй дівчата доглядають, убирають хату, а хлопці приставляють дрова? І гордо, хоч скорботно, спокійно, глянула мати в далечинь.

Прийди, кате, глянь! Глянь і зрозумій! Ти забрав сина,— чи осталась я сиротою? Полічи оцих моїх дочок і синів!»

Того ж дня Яким Гаврилюк був звільнений, а Олександр залишився у в'язниці. По всій Холмщині і Підляшшю окупаційні власті готували судові процеси проти комуністів і всіх, хто їм співчував, прокотилася хвиля нових арештів.

«14 травня ц. р. відбулися два судові процеси в люблінському окружному суді,— повідомляється у звіті Люблінського воєводства міністрові внутрішніх справ,— на виїзній сесії у Холмі: один — проти редактора тижневика «Нове життя» Павла Щербака, в результаті чого він був засуджений за статтю «Думки на соломі» («Нове життя», № 24 від 24. IX. 1928 року) на 1,5 року ув'язнення із забороною видавати часопис протягом трьох років, другий— за статтю «До робітничо-селянської молоді» («Нове життя», № 37 від 22. XII. 1928 року). Автора засуджено на десять місяців ув'язнення та заборонено йому видавати часопис протягом трьох років».

Павла Щербака добре знали батько і син Гаврилюки. Вони читали його газету і співпрацювали з ним.

Слідчим не вдалося довести вини Олександра. А на їхню пропозицію співпрацювати з ними він гордо заявив:

«Не до того ви звернулися, панове. Зрадників шукайте у своєму середовищі!» За ці слова тоді був кинутий до карцеру, де вода сягала колін. Нарешті, після багатьох тижнів в'язниці Олександр вийшов на волю. Уже як член партії він організовує молодь, бере активну участь у комуністичному підпіллі.

Ні тюрми, ні судові процеси не могли спинити хвилю народного гніву, боротьби проти окупантів, яку очолили комуністи. Олександр Гаврилюк мав право доповісти львівським товаришам: «На Волині й Підляшші пахне революцією».

Про всі важливі події в селі і своєму житті Олександр повідомляє сестру Настю у листах, радиться з нею у справах великих і дрібних.

Листування між Сашком і Настею почалося навесні 1923 року. Їй було шістнадцять, йому — дванадцять. Вутле дівчисько, ослаблене голодом і труднощами війни, і хлопчина, що вигнався вгору, як стебло, але ще не змужнів. А втім, ось вони, ці листи — цілком дорослих, серйозних людей, які викладають свої думки, свої погляди на життя розумно, логічно, роблять узагальнення, реально оцінюють себе й інших.

Збереглося їх небагато, і то лише Олександрові. Він здебільшого писав їх у формі відповідей на запитання сестри, і тому вони дають певне уявлення про всю кореспонденцію, про теми, які порушувала Настя.

Слово сестрі письменника Анастасії Якимівні Гаврилюк*:

«Що закарбувалось найранішим спогадом у серці? Мабуть, картини, що співзвучні деяким сторінкам «Германа і Доротеї» Гете (маю на увазі лише візуальну схожість, не політичне спрямування цього не найкращого твору великого німецького поета).

Довга валка селянських возів, мандрівка на схід у невідоме. Війна гнала людей, ніби зима — птахів із насиджених гнізд. Сіроокий чотирирічний хлопець дивився на світ широко відкритими, цікавими очима. І вперше напружував своє високе чоло, намагаючись пізнати, зрозуміти, синтезувати. Петроград, Дон, Сумщина. Батько на порозі чужої хати, з дивним, таким незвичним для його роботящих рук інструментом — зброєю. Перша книга, перший олівець, перше слово. Революція — на майдані в далекому сумському селі, а в допитливому розумі хлопчини — революція життя...

Потім наші шляхи розійшлися. Я залишилась у Радянському Союзі... Сашко повернувся з батьком до рідного села — у полум'я революційної боротьби. Два світи — дві долі. Їх в'язали час від часу білі метелики листів. Я зберегла їх як сімейну реліквію. А сьогодні вони — реліквія народу».

Один з перших листів Сашка — від 17 квітня 1923 року. У листі радість:

* А. Я. Гаврилюк (1907—1973) з 1956 року — завідувача кафедрою фармакології Львівського медичного інституту.

«В Заболотті відкрили спектакль, перший раз була вистава на третій день великодня, і будуть ставити кожної неділі... Наш «театр», звичайно, не те, що в місті,— коштів немає. Все обладнано бідно, проте все ж буде якесь розвага».

Дванадцятирічний хлопець надзвичайно зрадив, коли в одному з листів сестра повідомила, що, можливо, приїде до Заболоття. Він пише їй: «Прошу вас, якщо у вас є якісь власні книги, везіть, привезти можна...» Він свідомо іде на маленьку хитрість з отим запевненням «привезти можна». Міркує так: якщо сестра візьме книги з собою, значить, є крихітка надії, що перевезе їх через кордон. Хай хоч кілька, хоч одну. Це все ж таки краще, ніж нічого.

Наступний лист з кінця квітня того ж року містить інформацію про «театр» і постановку п'єси Котляревського «Москаль-чарівник».

«Я брав у ній участь і був переодягнений на «Тетяну». Після ставили «Наталку Полтавку» також Котляревського.

У цьому ж листі з жалем повідомляв, що поліція заборонила ставити будь-які п'єси і закрила «театр». Неспокійному «культурофілові» залишились тільки книги.

«Я пасу корову, читаю книгу».

«Я часто з Колею (молодший брат.— *Т. М.*) не в ладу із-за книжок».

Анастасія Якимівна намагається у листах керувати вихованням брата, радить, які книги читати, як писати художні твори. Робить це дуже тактовно. Малий Сашко уважно вивчає листи, співставляє їх, виявляє найменші протиріччя, відчуває нюанси.

«Наказ старшої молодшому поставив мене в тяжке становище. Як же це? В одному місці пишеш, що листа кращого за мій і бути не може, а далі наказуєш писати ще краще. Та як же я, бідний, залізу вище вершини, напишу краще найкращого?» (лист від травня 1925 року).

І, вже не приховуючи задоволення (лист від 25 липня 1925 року, коли його авторові минуло чотирнадцять):

«Ти хвалиш мій склад? Він виробився від писання, бо я пишу багато. Ти запитуєш, що я пишу? Не знаю, як на це відповісти... Пишу про свої переживання і думки, записую всі різні вправи, які цікавлять мене. Читаю також багато, тобто всю мізерну кількість книг, яка мені

трапляється. Книжки дістати тут важко. Не те, що у вас, в Москві, в публічній бібліотеці, з мільйоном томів... Так, читання, тільки читання дало мені і Індію, і Африку, і фізику, і астрономію, і крапки з комами...»

Настя хоче знати про все, що діється у Заболотті, і це дивує хлопця.

«Але мені дивно, як тебе можуть цікавити ці подробиці? Про тебе — інша справа, про тебе дуже цікаво знати, і просимо: пиши, тільки не так, як ти пишеш...»

У юнака свої інтереси, уподобання, і насамперед він хоче знати все про Радянський Союз. У тому ж листі від 25 липня висловлює свої потаємні мрії:

«От коли б ми побачились, в чому я не сумніваюсь, якщо будемо живі. Ех, скільки б ми тоді розповіли один одному».

Сашко вірить, що скоро настане час і його мрії здійсняться. Уже в наступному листі від 15 січня 1926 року впевнено заявляє, що недалекий той час, «коли буде вільно приїжджати в Росію... Так, коли б не було надії на хороше майбутнє, так не було б і життя».

І тут же далі розбирає суспільні і політичні контрасти життя у буржуазній Польщі і Радянському Союзі. На питання сестри, чи може людина з освітою дістати якусь роботу в Польщі, дає негативну відповідь, ще й логічно обгрунтовує її: «Ні, не дістане, тут є багато колишніх російських вчителів, які незважаючи на всі старання, не змогли дістати служби».

Своє розуміння класової боротьби на селі юнак висловлює майже в кожному листі. Ось він розповідає вельми цікавий епізод виступу сільської молоді проти попа та його гостей:

«Коли ввечері у попа п'яні гості демонстрували свої артистичні таланти, на вулиці почулося сильне «Смело, товарищи, в ногу...» Попи з переляку обірвали пісню і кинулись під божий захист «Христос воскресє із мертвих...» А 1 Травня кілька червоних прапорів майоріло на придорожніх деревах, а в Бресті... Але ти, здається, знаєш».

У листі від 3 вересня 1926 року Олександр продовжує давати політичну оцінку деяким фактам із життя села. Не приховуючи радості, повідомляє, що «життя в Заболотті почало мінятися. Стало більше світла, життя ширше. Згрупувалось все, що було краще з людей округи».

Порушує морально-етичні проблеми, зокрема, про дружбу, любов, подружжя. Саме ці питання переважають у листах 1929 року. «Три роки вже, як кохаю одну дівчину, кохаю так, як не всі можуть кохати,— писав Олександр у листі від 25 жовтня 1929 року.— Коли потрапив до в'язниці, то найбільш мене вбивала думка, що вона виїде за іншого заміж...

Вийшовши на волю, я все одно не брався за весілля, маючи на увазі тюрму... Я людина надзвичайно серйозна і дуже холоднокрровна, по першому наміру нічого не роблю, даю собі відчит у всіх своїх вчинках зовсім не як «молокосос»...»

Цього листа Олександр писав довго — десять днів (почав 25 жовтня і закінчив 4 листопада), що безпрецедентне в його листуванні. Він не любив виставляти своїх почуттів напоказ, сповідатися перед іншими. Проте в новелі «Прощайте» перед читачем розкривається ніжна, лірична душа юнака, і сповідь його цілком відповідає характерові її автора.

Згадує дружина поета Ганна Гаврилюк:

«З глибокою тугою чекала я Сашка з в'язниці. Де дінеш правду? Кохання під час розлуки міцніє, а ще коли знаєш, що він, милий твій, не поїхав від тебе із-за якихось примх чи придибацій, а його силою забрали, ще й посадили в тюрму.

У перший день після звільнення Сашка в нас зав'язалась довга пам'ятна розмова. Власне, говорив тільки він, а я слухала і раз у раз перебивала його: «Не треба про це, не треба». Був невмолимий: «Ні, я мушу про все наше можливе майбутнє сказати тепер, поки ми ще не повінчані. Ти вислухай уважно, зваж, поміркуй, порадься зі своїми батьками, відповісти можеш мені і завтра, і післязавтра, а коли скажеш «ні», я на тебе не буду ні злитись, ні ображатись, не стану тебе менше любити. Я тільки замкнуь у собі, піду собі геть. З твоїх очей і з твого шляху зійду...

Я кричала: що ти говориш, за кого ти мене маєш, я ж з вами, в одній підпільній організації, я також переконана комуністка і мене можуть арештувати, мучити, ти можеш залишитись один, самотній, без мене, але я не ставлю ніяких умов, не тривожу тебе сумнівами і непередбаченими можливостями. Знай, я витримаю усе, піду з тобою куди треба, на край світа, у чорну могилу. Хіба

забув ти свої власні слова: «А ми мали лише одне бажання — віддати життя один за одного. І ти стала мені близька-близька, стала мною, а я тобою».

Ні, він не забув цих слів і зараз готов віддати за мене життя. Згадує й інші, під якими знову підписується кров'ю: «Так, мені ось здається, що весь світ — тільки рамка для тебе, і без тебе життя для мене не має жодного змісту». Але повір, йде про відповідальність життя. Я в одвіті за твоє будуче, за долю наших майбутніх дітей. Мене можуть убити будь-якого дня, запроторити в тюрму на тривалі роки...» — «Я ж сказала вже...» — перебиваю. «Почекай, не квапся. Не хочеш слухати мене, послухай розумніших. Чернишевського послухай. Ми колись читали з тобою чудовий роман «Що робити?» Він також міцно полюбив вольову, сміливу дівчину. Але перед одруженням чесно і відверто сказав: «Я не хочу знати, що Чернишевський сказав своїй коханій, мені вистачить його слів з роману. Пам'ятаєш, я тоді записала до щоденника, запам'ятала назавжди: «Кто не испытывал, как возбуждает любовь все силы человека, тот не знает настоящей любви», «Только тот любит, у кого светлеет мысль и укрепляются руки от любви». — «Отже, голову вгору, Ганю. Тільки вгору!» — сказав тоді Саша, і більше в нас на цю тему розмови не було.

Ще з матір'ю була. І їй виклав усе як на долоні. Що чекає її, на що повинна бути завжди готова».

Свідчення матері письменника Анастасії Гаврилюк:

«Так,— сказав він,— але як буде, не знаю. Дорога велика, та приходиться пройти, бо іншого виходу нема...» На прощання Олександр сказав мені, що не знає, в який час і в якому місці ми зустрінемося. «Ну, хай і в тюрмі чи в суді, аби живого тебе бачити». — «Маймо надію, що все буде гаразд». І він пішов. Я вийшла за ним. Він ще зупинився. «Я знаю, мамо, що поліція не раз до вас приїде і буде з вами обходитися, як їй схочеться. Я вас прошу і надіюся на вас, що ви не підведете мене». Я стала плакати і сказала: «Не бійся, поліцаї вже не один раз були в нас і кожен раз розпитували про тебе, а ми їм казали: «Повнолітній наш син, не дитина, і сам за себе має відповідати». За нас ти будь спокійний, а гляди себе, тобі ж тепер нелегко». Та Олександр уже не чув моїх останніх слів: на дорозі почувлися чийсь кроки, і він пірнув у ніччу пітьму».

Розділ п'ятий

В ОБИЙМАХ

ДРУЗІВ

Пірнув у пітьму... Зник у темряві... Скільки разів доводилося ховатися від очей переслідувачів. Але не завжди вдавалося. Ціла армія поліцаїв, шпиків, провокаторів стала на дорозі Олександрового життя. І тюрми, що їх будували пілсудчики з винятковою ретельністю і пієтизмом. Зокрема, на «кресах».

У листі до сестри, вже після визволення, Олександр зробить своєрідний підсумок свого життя за десятиріччя: «Від 1929 року й до кінця 1939 — чотирнадцять судових процесів і тюремних ув'язнень. Чотири рази катування на «дефензиві», не рахуючи «Берези». З кожним роком гірше: до кінця доходило, до знищення».

На початку 1930 року у буржуазній Польщі вибухнула економічна криза. Фашизований польський уряд розпустив сейм, посилювся терор, у позітрі запахло пацифікацією. Правлячій кліці пілсудчиків ретельно служили українські буржуазні націоналісти. Терористичне УВО * змінює свою ввіску на ОУН **.

Частішають вбивства і напади на державні установи. Посилюється боротьба проти революційного комуністичного руху. Ведеться розгнуждана антирадянська пропаганда, першу скрипку в якій грають оунівці.

Олександр Гаврилюк добре орієнтується в цій обстановці, аналізує, робить висновки. Цілком заглибившись у революційну роботу, він водночас памагається використати будь-яку можливість організувати трудящих Підляшшя на боротьбу проти окупантів легальними шляхами, зокрема через Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»). Ця легальна організація існувала з 1926 по 1932 рік. Вплив її сягав аж південних білоруських земель.

* УВО (Українська військова організація) — контрреволюційна воєнізована організація фашистського типу, створена 1920 року на Західній Україні. Її мета — боротьба проти Радянської влади на Україні та революційного руху на західноукраїнських землях. В 1929 році УВО ввійшла до складу Організації українських націоналістів (ОУН).

** ОУН — фашистська організація українських буржуазних націоналістів, створена в лютому 1929 року у Відні. Борючись проти революційного руху на західноукраїнських землях, банди ОУН здійснили ряд терористичних актів проти комуністів.

У неділю 24 червня 1930 року у Заболотті на збори «Сельробу» зібралося близько п'ятдесяти селян. З Холма приїхали редактор газети «Нове життя» Павло Щербак (він і зробив доповідь) та посол-сельробівець Степан Маківка. Секретарем президії зборів обрали Івана Прокоп'яка — «відомого комуніста» (так про нього сказано в поліцейському донесенні), що відбув п'ять років тюрми «за підривному діяльності». На зборах було створено районний комітет «Сельробу», куди ввійшов і Олександр Гаврилюк як керівник молодіжної секції.

Через місяць відбулися збори цієї секції. «Другу промову,— повідомляв агент поліції Люблінському воеводству,— виголосив Олександр Гаврилюк, який відзначив, що молодь повинна гуртуватися під прапором «Сельробуєдності», й закликав записуватися у ряди молодіжного відділу. Дев'ятнадцятеро осіб із присутніх вступило в організацію».

21 листопада у Заболотті знову відбулися районні збори «Сельробу», на які зібралося уже понад сто вісімдесят чоловік. Головував Яків Зінчук, родич Бенедикта Зінчука. На зборах серед інших виступили батько і син Гаврилюки.

«Нашими ворогами,— запально промовляв Олександр,— є не лише поміщики і капіталісти, а й духовники усіх мастей. Погляньте, що діється на прощах у нашій Ябличній,— це ж другий Почаїв. Православні попи обдурюють людей, ще й наживаються на їхньому горі й недугах. Двоє діток, скупаних у холодній воді Бугу, захворіло запаленням легенів і померло. А попи торохтять: «Богу сподобались, бог узяв, у рай одразу попадуть, моліться за їх душу, благовірні християни...» Сміються над нами і польські католицькі та українські уніатські священники. Ксьондз Кутиловський використав «чудо» в Ябличній (якійсь дивотці без розуму з'явилась матка боска), щоб закликати вірних коритися у всьому владі, обожнювати маршалка Пілсудського, бо влада його від неба. «Забудьте, браття мої, що десь є Радянська Україна,— напучував людей греко-католицький піп.— Українці в Польщі мають усі умови для розвитку свого національного, господарського, релігійного й культурного життя». Тонкс брешуть, як бачимо, і блюдолизи Шептицького...»

Збори обрали Олександра Гаврилюка делегатом на другий конгрес «Сельробу» у Львів і на спільну конференцію «Сельробу» та «Самопомочі» у Б'ялій-Підляській,

котра мала зайнятись підготовкою до Європейського селянського конгресу.

У Б'ялій-Підляській на конференції виник політичний інцидент. А все накоїли провокатори. Кілька їх пробралось у зал, тупотіли, скандуючи: «Хай живе маршалок Пілсудський!» Не витримали нерви у сільських парубків, і вони почали вигукувати: «Хай гние маршалок Пілсудський! Хай гние маршалок Пілсудський!»

Поліція заборонила далі вести збори, арештувала й віддала до суду Олександра та ще двох делегатів.

У в'язниці Олександра тримали кілька днів. Поліція не могла довести, що саме він вигукував образливі слова на адресу маршалка. Слідчий суддя на допитах намагався бути чемним, ніби співчував в'язневі. Щоразу починав улесливо:

— Я переконаний, що така інтелігентна людина, як ви, пане Гаврилюк, не може вигукувати непристойні, зневажливі слова в адресу урядових осіб. Це можуть робити індивіди нижчого ґатунку, — слідчий встав, походив по кімнаті і, наче щось згадавши, вступився у в'язня поглядом: — Пан — інтелігентний чоловік і не винен у тому, що народився на селі. До речі, вся українська еліта, як мені відомо, родом із села.

— Дивовижне розуміння еліти, — ніби до себе мовив Гаврилюк.

А слідчий вдав, що не почув цих слів. Продовжував патетично:

— І я дивуюся, що може в'язати такого розумного і порядного чоловіка, як пан Гаврилюк, з мужицькою масою, з людьми, від яких, за перепрошенням, на кілометр відгонять...

— У цьому не маси винні, винні соціальні умови... — і Гаврилюк замовк. Він не хотів починати цю розмову, але зараз зрозумів, що мусить. Уже не тільки від себе, а й від імені тих, хто разом з ним бореться з ненависним панством.

В очах слідчого судді спалахнула лютя. Щоб не продовжувати зачеплену тему, перебив Гаврилюка:

— Я знаю, що ви пишете, хочете стати літератором. Тож переїдьте до Луцька чи Львова і пишть, друкуйте свої твори на славу людськості. Що ви осягнете тут, у цій дикій глушині? Тільки змарнуєте своє життя, знівечите його по криміналах. Як друг, — бо подобається ви

мені своєю обізнаністю і характером,— раджу: тікайте. Кидайте цей край, так буде краще для вас і для нас. Я накажу ще сьогодні звільнити вас з арешту, коли дасте слово джентльмена, що виїдете хоч на два-три роки...

На мить змовк. Чекав реакції в'язня на те, що сказав. Але Гаврилук не обізвався ні словом. І так шкодував, що вліз у непотрібний діалог. Одне справді хвилювало його: згадка про письменство. Відчув запах книги, паперу, вчулися голоси літературних героїв, які кликали його до себе, до свого гурту.

Не дочекавшись відповіді, слідчий трохи заспокоївся і заокруглив розмову:

— Хай пан Гаврилук не буде впертий. Хай добре подумає над моєю щирою порадою. Як бачить пан Гаврилук, я не намовляю пана на щось гидке — переходити на службу до нас чи стати провокатором; знаю, шляхетні, чесні люди на таке не підуть. Не пішов би й я. Вимагаю одного,— панок встав, і його голос відразу змінився, стверд,— зійти нам з дороги. Я завтра звільню пана. Але не дай боже зустрітися нам ще раз у такій ось ситуації. Останні жили витягну. А тепер марш до камери!

Гаврилук вийшов, не мовивши й слова, не схиливши голови. За дверима з кайданами в руці чекав на нього жандарм.

Уночі крутився на твердих парах. Не міг заснути. Мучили різні думки. Одна з них брала гору: слідчий прагне позбутися його з виднокола. Та не доб'ється свого — Гаврилюка не так легко збити з дороги. Ні, він не дасть панковій сатисфакції, не дасться на підмову, не злякається погроз. Олександр весь час думає про Львів, мріє переїхати туди, де вирує літературне життя, прагне стати справжнім письменником. Але так він не зробить — до Львова не переселиться. Проте писати не перестане, братиме участь у творенні нової пролетарської літератури. І їздити буде до львівських друзів на пораду, про що насамперед необхідно писати. Та невже про це треба радитись? Чи не досить покластися на свою пролетарську свідомість і літературний смак?

Ось йому снилися сьогодні діти, революціонери і письменники. А що, коли він очима дитини подивиться на нинішню революцію, на нинішню літературу? Письменник, який веде читача і змушує його полюбити проповідовані ним ідеї, повинен виховати в собі риси справжнього революціонера, стати набагато сильнішим, кращим, доско-

налішим від пересічної людини. Аби тільки не потрапити в полон літературної наївності, звичайної фабуляризації слухних політичних або моральних тез та декларацій.

Так, він напише таке оповідання чи тільки його начерк і повезе до друзів-вікнівців. Яке це щастя, що його обрали делегатом на з'їзд «Сельробу»!

Сюжет складався швидко, бо саме життя підказало його. Три брати. Василь Листовський — підпільник, повертається додому після трирічного ув'язнення; Пилип — селянин, в нього діти і нужда, він прагне боротися за щастя народу, але всі умови життя відволікають од цього наміру. Третій брат — Йосип — закінчив семінарію. І хоча посади вчителя не одержав (він — українець), проте врешті влаштувався якось на службу писарем і дуже дорожить своїм становищем.

Розмови і суперечки, що точилися між братами на ідейному ґрунті, слухає дванадцятирічний синок Пилипа — Андрійко, вихований на принципах дядька Василя, який був для нього взірцем хоробрості, відданості народові.

«Йосип бачив, як Андрій з жадібним поспіхом ловив кожне слово Василя, бачив, що усі тут присутні, навіть смаркаті діти, наче і не зауважують його, Йосипа, за Василем. Але він не міг з цим погодитись, бо коли так, то Василь має рацію, Василь герой, а ціле дотогочасне життя Йосипове — одна підлість. Цього він не хотів визнати.

— Ти ще не знаєш життя... Ти ще не знаєш, що це — люди. Ти думаєш, що вони варті, щоб за них розпинатись. Але я вже бачив, як маса віддачує таким, як ти. Ти готов за неї сто разів життя віддати, а тобі зате насмішка. За любов твою. Я це бачив, і тому я не можу за них розпинатися, моє естетичне почуття мені цього не дозволяє. Нехай гинуть! — закінчив Йосип похмуро-безнадійно і з театральною трагічністю опустив голову.

— Так, ногою поштовхнути, бо вони невдячні! А чи ж це не самі ви переконали їх, що революціонери — це вороги народу, — піднесено скрикнув Василь. — Кого ж я маю за це ненавидіти? Вас чи «невдячну масу»? Та ти і не думай, що я так у цю «масу» наївно закоханий. Любить її ви, бо вона з її теперішньою забобонною рабською душею легко дається до визиску, а ми, наше діло — здерти її з очей цю полуду, що ви наложили, і вона тоді зуміє усіх слушно оцінити. Так, вона з теперішньою своєю психікою і не може нас любити, бо хіба ми не вороги тої

душі, що ви їй накинули. Вона бридка! Так, вона бридка, а ви, сільські інтелігенти, делікатні, ніжні, естетичні душі... втікаєте від брудного життя. Але де ти сховав своє почуття, коли йдеш підлизуватися до тих, що зо мною, твоїм братом, ти сам знаєш, як поводитись! І після цього — скажи: де твоє естетичне почуття?!

...І нараз із діточого гурту коло дверей прорізало сумерк діточе ридання. Василь здригнувся, повільно сів і зложив руки.

— Ну? Де твоє естетичне почуття? — сказав тихо.

— Я учився в семінарії, — навіщось, як би оправдуючись, бовкнув Йосип.

— Ти мені давав гроші, щоби я не вступав до партії, — озвався Пилип, що досі мовчки слухав дискусії. Василь встав, дивлячись на Йосипа зором, що не обіцяв нічого доброго.

...Андрій глянув на дядька Йосипа: він був певний, що побачить його як каючогося грішника, але замість того він побачив легковажну, іронічну, високомірну усмішку, для Андрія святотатну, цинічну. І його маленьке ентузіастичне серденько закипіло великим, як розбурхане море, гнівом.

А Йосип виліз з-за столу, вийняв з кишені срібну монету і стиснув її в рученята заплаканої дитини.

— Стьопа, Стьопа, на тобі грошей, іди до skleпу, купи собі булки, ковбаски, їж.

— Поцілуй дядю в ручку, — сказала мати.

Але друга, більша, діточа рука вирвала від Стьопи гроші і жбурнула просто в лице дядька. Андрійко, трясучись з обурення, проікав:

— Дядьку Йосипе, ви... ви падлюка».

Ще кілька моментів з фінальної картини: ображений Йосип, не прощаючись з братами, серед загальної мовчанки бере плащ, капелюха і зникає за дверима в п'ятні ночі. Гаврилук відчував: можна обійтися і без цієї картини, але, навчений змолоду ставити крапку над «і», не наважився викреслити її. Потім подумки ще раз пройшов через увесь конфлікт твору, тут і там зробив невеличкі виправлення, взяв першу сторінку і чітким каліграфічним почерком написав угорі заголовок: «В очах дитини».

Іхав до Львова зі своїм гарячим, схвильованим серцем, з посвідченням делегата на з'їзд «Сельробу» і з рукописом парису.

Цього разу познайомився з кількома вікнівцями, які жили тоді у Львові. Василь Бобинський спочатку видався йому надмірно мовчазним, але Гаврилук переконував себе, що перше враження ще ні про що не говорить, і взагалі зовнішність людини не визначає її внутрішнього змісту. І все ж якийсь маленький сумнів закрався в його душу. «Я, мабуть, занадто прискіпливий. Втім, хто дав мені право бути таким? Ні, невиправний я у своїх вимогах до інших. А до себе?»

Ночувати залишився у редакції журналу. Спати не лягав. Присів біля шафи з книгами та так і не відходив від неї до ранку. Вже повіки злипалися, а він не міг одірватися від світу книг, які заповнили його,— все читав щось, виписував. Блокнот його вже весь був засіяний дрібним мачком. Побачив на столі аркуші друкарського паперу, почав писати і на них.

Першим до редакції прийшов секретар Довганик, а трохи згодом з'явився Козланюк. Глянув на втомлені очі Олександра.

— Цілу ніч не спав? — посміхнувся співчутливо.

— Робив потатки... з книг.

— Шкода, — вже зовсім звичайно, по-дружньому сказав Петро. — А я гадав — ти вже роман пишеш і нам доведеться міняти формат журналу. — Козланюк мило всміхнувся, продовжував тихо, щоб його чув лише Гаврилук: — Я жартую... А взагалі... не квапся з широким полотном. Спершу треба повправлятися в оповіданні та малюванні. Інакше розіллешся, як поліські води навесні, а потім гульк — сухі кучугури повилазять. До роману, брате, треба підступати у всеозброєнні, а то поведуть тебе кудись твої герої, що й не виберешся...

Олександр мовчав. Він давно вже виношував план повісті, навіть окремі сюжетні лінії накреслив. З сестрою Настею радився. Ще торік писав їй:

«В голові моїй кристалізується повість з цікавою провідною думкою. Розробляю в деталях фабулу, через яку найбільш яскраво можна було б передати ідею. Ще ніяк добре не розжую, мабуть, недарма за літературним рецептом до 28 років не радять писати великих речей, та й часу, чорт візьми, немає. Проте все ще зробимо! Знаєш, признаюсь тобі, у мене немає бажання писати листи... коли з душі проситься нова думка або образ».

Згадав зараз про цього листа і вирішив відповісти Петрові рядками з нього, — він над ним тоді, в листопаді,

добре намучився, хотів ясно викласти сестрі своє письменницьке кредо.

— Головне в житті — це енергія, настирлива й терпляча, як у павука, а в мене вона є. Власне кажучи, у мене є хотіння, а вміти хотіти — це половина справи.

— Так ось який ти! — Козланюк відкривав для себе щораз нові риси характеру Олександра. Розглянувся по кімнаті. Його погляд зупинився на Бобинському: — Ви вже, Василю, пили нині свою вранішню каву? — спитав.

— Ще ні! — озвався той, глипнувши на Петра з-за газети, яку жадібно читав.

— Ну то ходімо, — Петро кивнув головою. — Візьмемо з собою молодого романіста, — вказав на Гаврилюка, — а то в бідолахи і очі злипаються, і живіт до хребта прилип.

— Дякую, — відповів на те Гаврилюк, — але я не можу, мені на з'їзд треба. Нині промовлятиме представник з Білорусії.

— Поки почнеться з'їзд, міцна гаряча кава поставить тебе на ноги. Я запрошую.

— Тоді і я з вами! — Довганик вигулькнув з-за шафи — він там гортав підшивки газет.

— Незручно мені, — пробував відмовитись Гаврилюк, але Петро вхопив його за руку і легко підштовхнув до дверей, сказавши: — Я нині сюди більше не прийду, — кинув Тудорові через голови якихось відвідувачів, — мені теж на з'їзді треба побувати та й газету на завтра тогувати.

Бобинський ішов попереду, за ним звільна ступав Козланюк, підтримуючи Олександра за руку.

— Куди підемо? — спитав Довганик.

— З такої нагоди можна і в «Народну гостиницю», — з доброю іронією промовив Козланюк. — Письменники щодня не народжуються.

— Та ні, — заперечив Бобинський, зупинившись. — Часу справді обмаль. Загляньмо краще до Марійки.

— Як до Марійки, то до Марійки... — Козланюк почав насвистувати якусь коломийку.

На розі вулиць Ягеллонської і Третього травня піднялися сходами до невеличкого, майже порожнього залу — до так званої «кімнати до снідання». Відразу з'явилась Марійка.

— Як звичайно, пане редакторе? — спитала, люб'язно привітавшись з гостями.

— Ні, нині екстраординарно! Молодого товариша в письменники посвячуємо.

— Ви будете? — Петро подивився на Бобинського, що вже втупив очі в подану господинею газету.— Ні? Тоді три маленькі, пані Марійко, чотири яєшні на салі, чотири чорні кави і одне тістечко.

— А тістечко вже чекає і всміхається до пана редактора,— грайливо кивнула головою у бік Бобинського і зникла за білою завісою.

Олександр міркував, як йому відмовитися «від однієї маленької» — адже йде на з'їзд, та не наважився суперечити Петрові, який розпоряджався тут, як у себе вдома.

Випили по ковтку. Бобинський все ще продовжував перекидати газету.

— Що там наш любий Грабек * нині встругнув? — спитав Козланюк, схилившись над тарілкою.

— Поносить наш «Сельроб»...

— Шельма! — Петро Козланюк розглянувся по залі, ніби шукаючи Грабека, щоб з ним зараз же розквитатися.— Потанцює він у мене, як ведмідь на гарячій плиті.

— Ще й по газеті пройшовся своїми брудними ногами. «Яка партія, така й газета, у них вікна на вулицю Набеляка ** виходять». Провокатор нещасний! — Бобинський передав газету Козланюкові, а сам почав снідати.

Пані Марійка поставила на столик чотири малі філіжанки кави і склянки з холодною водою.

— Смачного! — всміхнулася до Бобинського, що якраз заходився біля тістечка.

Випили каву, і Олександр простягнув руку з срібною двозлотовкою, але Козланюк різко відхилив її — він же з самого початку сказав, що запрошує всіх.

Ще трохи погомоніли й вийшли.

— Цей Грабек підстьобнув мене. Я думав: побуду годину на з'їзді, а тепер бачу — треба бойову газету зробити, щоб у шельми очі на лоба полізли. Може, ти, Олександр, поділишся своїми враженнями про з'їзд? У номер дам. Тільки вважай — це тобі не роман, тут треба просто, стисло і гостро. Бувайте! — махнув товаришам рукою.— Завтра побачимося на Валовій***.

* Клавдіуш Грабек — націоналістичний публіцист, редактор газети.

** На вулиці Набеляка (нині Котляревського) було консульство Радянського Союзу.

*** На вулиці Валовій містилася редакція газети «Сель-Роб».

Знову взяв під руку Гаврилюка, і вони рушили в бік оперного театру на вулицю Казимирівську, де відбувався з'їзд.

Другу і третю ніч свого перебування у Львові Гаврилюк просидів у редакції «Сель-Робу». Тут був більший вибір періодичної преси. Занурився з головою у політичні події, у публіцистичні матеріали — гострі, наступальні, подекуди суперечливі. Коли читаєш статтю в одній газеті, здається — її автор має рацію, а прочитаєш, що пише супротивник у другій газеті, — ніби й він правий, на все треба мати свої погляди, мати міцні переконання. Велика сила — друковане слово! Талант, ерудиція автора, простота і гострота думки — ось що приносить успіх. А він задумав писати роман. Треба ще вчитися і вчитися, а головне — набувати життєвого досвіду.

Відпочив у поїзді, куняючи на твердій лаві вагона третього класу. Додому прибув сповнений сил і енергії, привіз книги, які подарував йому Тудор. Накинувся на них і насамперед на науковий трактат про закони розвитку суспільства. Брошура не мала першої і останньої сторінок, не знав, хто її автор, але була написана пристрасно й переконливо. Твори Маркса і Енгельса з цього питання читав, а цей трактат ніби повторює їхні думки, зокрема про імперіалізм і колоніалізм. Олександр відкривав для себе речі, яких або не знав зовсім, або був мало обізнаний з ними.

Поступово визрівала думка написати художній твір, в якому протиставити туманній, фальшивій буржуазній філософії марксистську філософію суспільного розвитку. Так виник задум оповідання «Наївний мурин».

Твір цей писався довго. Хоча тема виходила за межі життєвого досвіду, знань автора, була близькою, зрозумілою і доступною.

Гаврилюк вирішив написати річ, у якій образно показати, що навіть дикий мурин, житель віковичних джунглів, не хоче жити у цивілізованій країні.

Розумів: доведеться відійти од суто художнього вигляду, засобами публіцистики викрити капіталістичний лад. Але хіба ідея твору не варта цього? Згадав перше напутнє слово батька про письменницьке покликання. Так, він поступиться художності, аби тільки гостро, переконливо, вбивчо затаврувати світ «технічної мудрості», який виявиться світом убивць. Мурин Папуа пізнає цивілізацію.

«— Значить... ви це все зробили... у цілому вашому світі? Ах. Я не думав досі, скільки ви зробили. І цю кам'яну дорогу... і ці дроти, багато-багато дротів — цілий світ обмотаний! І залізні мости! І кораблі!

Професор зрозумів.

— Так... Кожний цаль землі є зрушений, зритий чи зрівняний людиною, кожне дерево і зело росте там, де ми визначили, і лише таке, яке ми хочемо.

...Обдерті люди метушилися на місці, кричали. Ті, що були ззаду, напірали вперед. Почали виривати з вуличного бруку каміння та погрозово махали руками. Але вони не виглядали на лютих, скоріше, були вони нещасні.

Нараз із бічної вулиці вирвався на конях другий гурт озброєних людей у чорних вбраннях, що, люто нагнавшись на юрбу, без милосердя почав лупити палками на всі боки.

Обдерті люди в страху утікали, падали під кінські копита, зривались, кричали і плакали.

— ...Що це є?!

— Це безробітні, — неохоче відказав професор.

— Що таке безробітні?

Папуа не уставав, він мусив мати відповідь, — як це може бути у тому гармонійному світі, де кожний камінець лежить у призначеному місці...

— Безробітні — це ті, що не мають роботи. Вони хочуть працювати, а роботи немає.

Папуа недовірливо глянув на професора, гадав, що цей, мабуть, кепкує.

Не мають роботи? Таж учора, тільки учора професор говорив про Велику Роботу вічного вдосконалювання світу.

— За що їх б'ють? — запитав він.

— Їх розігнали, бо... роботи немає, а вони — все одно... Але дай спокій, Папуа, — нетерпеливо відмахнувся професор, — ти нічого не розумієш».

Закінчивши оповідання, Олександр зрозумів, що вклав у нього багато думок з твору, який виношував уже понад рік і збирався назвати його «Савка учиться революції» або «Повість про естетику». Але там він змальовував великі картини, заглиблювався у психологічні нетрі, а тут просто ілюстрував свої політичні погляди короткими фотографічними спалахами. Як приймуть товариші з «Вікон» цей його новий і, мабуть, не найкращий стиль письма?

Наперекір усьому він таки пошле оповідання до редакції. Хай воно викличе суперечки у гурті друзів,— але і це вже добре, і для цього варто було писати. Проте, мабуть, всі погодяться, що в нас по селах ще багато таких муринів, яким треба відкривати очі на соціальні контрасти, втовкмачувати в голову закони суспільного розвитку. Зрозуміють, що, пишучи оповідання, він мав на думці не якусь анонімну «країну цивілізації», а буржуазну Польщу, хоч у ній і мало кам'яних доріг та кам'яних будинків, що в особі наївного мурина бачив і себе, і своїх братів з Полісся, Волині, з усього поневоленого краю. І впевняється, що поступився він формою тільки заради того, щоб зміст його твору був політично ясным, цілеспрямованим, звучав як діалог двох систем, двох політичних позицій.

Саме закінчував переписувати свого «Мурина» і вирішив повезти оповідання, щоб знову побувати в колі друзів. Але не здійснилася ця його мрія. Був дуже завантажений підпільною та громадською роботою. Його обрали секретарем осередку КПЗБ у рідному селі, а потім — секретарем повітового комітету. Для невтаємничених людей, для поліції він вважався головою Б'яло-Підляського окружного комітету «Сельробу», і йому підлягали чотири комітети цієї організації у Брестському і Б'яло-Підляському повітах. Доводилось багато їздити, організовувати роботу, виступати на зборах, мати справи з поліцією. Не раз кінчалося палкими дискусіями-суперечками. Гаврилук захищав право, яке надавала громадянам Польщі куца конституція 1921 року; поліція знала свої «права» — права окупанта й тюремника і широко користувалася ними. А Олександр відстоював інтереси трудящих. Незабаром знову на деякий час потрапив до в'язниці...

Рукопис «Наївного мурина» послав поштою. А сам приїхав до Львова лише у вересні. Тут він уперше зустрівся з Ярославом Галаном. Про їхню зустріч Галан згадує:

«Він з'явився зовсім несподівано в редакції журналу «Вікна». Саме тоді друкувалося у нас його третє, після «Прощайте» і «В очах дитини», оповідання «Наївний мурин», і воно жваво обговорювалося в колективі редакції. Яюсь трапилося так, що Гаврилук прийшов, коли дискусія була в самому розпалі. «Продовжуйте», — посміхнувся він широко. Він довгий час слухав мовчки, а потім попро-

сив слова. Говорив про тенденційність у літературі, захищав її з таким запалом, з такою силою внутрішнього переконання, свою точку зору ілюстрував такими яскравими прикладами з практики масової роботи, що аргументи його нечисленних, зрештою, опонентів розвалилися, як картковий будиночок. Цей селянський хлопець умів блискуче говорити мовою нашої епохи».

Під час цієї поїздки Гаврилюк познайомився вже майже з усіма співробітниками журналу, членами організації «Горно»*. Звичайно, крім тих, хто жив у глухій провінції або перебував за кордоном. Шкодував, що не застав уже Бобинського, той, після тривалих сутичок з поліцією, виїхав з сім'єю у Радянський Союз. І Олександр по-доброму заздрив йому.

Уже давно прагнув познайомитись із Степаном-Юрієм Масляком, творчість якого зацікавила його глибоко. Зокрема, уривок з поеми «Пролом» — найбільшого за обсягом поетичного твору в українській літературі. Не вийшло — Масляк далі жив у Празі.

Зустрівся з двома чудовими жінками — Мирославою Сопілкою** і Ніною Матулівною.

Привітав їх віршами:

Дрижать в ставах зелені води,
Б'ють хвилями об береги,—
як захватись в час негоди,—
щоб греблі встояти могли.

— А що ви розумієте під словом «греблі»? — якось загоносто, майже зухвало спитала Мирослава, певне, хотіла викликати замішання в молодого поета.

— Це ваш вірш, вам краще знати. Я тільки читач і зізнаюсь щиро: «Буря» сподобалась мені.

— А я, автор? — спитала виклично.

Олександр збентежився не на жарт, зовсім не сподіваючись такого тону розмови, і в першу мить сприйняв її як виклик екзальтованої жінки. Але ж вона тут, у рядах пролетарських письменників, і пише прекрасні революційні вірші!..

Мирослава помітила глибоке замішання Гаврилюка й вирішила ще трохи подразнити юнака, від якого була старшою на кільканадцять років.

* «Горно» — група пролетарських письменників.

** Літературний псевдонім поетеси Юлії Мисько.

— А я думала, ви той, що греблі рве.— М'який усміх скрасив її мужні, рішучі риси обличчя. Обнявши Ніну, вона весело засміялась, аж закашлялась. Кашляла довго і надривно.— Не бійтесь,— мовила вже приемним низьким тембром.— Я мати двох діток, робітниця майже з двадцятилітнім стажем. Але Степан Тудор назвав мене пролетарською Жорж Санд, і я мушу входити в цю роль. Тим більше, що давно прагнула побачити, як виглядає відомий молодий поет.

Тепер уже весело сміявся і Олександр.

— До того ж я весела сьогодні, весела,— гомоніла Мирослава.— Правда, і сумно мені водночас, бо швидко скажу всім вам, а також нашому «любому» капіталістичному світові: па-па, гуд-бай, до відзенья, адью, ауфвідерзейн, до свиданія.

— Йдете на Радянську Україну? Назавжди? — жваво поцікавився Гаврилюк.

— Кохання — до смерті. У пролетарської Жорж Санд кохання одне.

— Вітаю вас, щиро вітаю,— Олександр був глибоко зворушений цими її словами. Відчув — от-от скотиться у нього сльоза — сльоза великої любові...

З'явився Козланюк. Він узяв Гаврилюка за плечі.

— Ти куди задивився? — почав пасмішкувато.— Вже наші молодіці тобі голову закрутили? Вони такі...

— Ну, Петре! — сказала Матулівна.— Ніколи не сподівалася, що ти вважаєш, ніби ми й погляду його не варті. Ще попадешся, братику!

Козланюк вдав, що не чує слів Ніни,— мовляв, що вона може сказати? Відвів Олександра вбік і говорив ніби тихо, але так, щоб чули його всі:

— У нашої Ніни був такий випадок. Це правда, сам Кузьма мені оповідав. Ти не знаєш Кузьми Пелехатого? При першій нагоді познайомлю. Душа-чоловік. Батько наш колективний. Отже, каже він: «Йде репетиція, а Ніни нема». Так і не прийшла. Другого дня хоче висварити її добре. Але спочатку питає: «Чому не прийшла?» А вона спокійно: «Коли не прийшла, значить, не могла». У Кузьми руки впали. Бо що бідному було робити супроти такої залізної жіночої логіки?

Ніна зневажливо махнула рукою.

— Ну й скаже цей Петро... Набив собі руку на вигадках.

До Козланюка підступила Сопілка:

— До побачення, до побачення в Харкові, любий Петре! — вона притулилась до його грудей.

— Ади', які вони, баби, насправді, Сашко, хоч до рани їх прикладай,— і вже м'яко, лагідно: — Ти поцілуй мене, Мирославо, на прощання, щоб «на зустріч до тебе на річку Дніпро я прийшов у червоній крисані».

Коли вийшли з редакції, Петро Степанович промовив наче до себе:

— Чудова жінка. Всю сім'ю годує. Чоловіка її звільнили з роботи за те, що організував страйк. І ніколи не скаржитися. Вірші пише. З дванадцяти років. Перша справжня пролетарська поетеса в Галичині:

Благословенні чорні руки,
дорогоцінні мозолі,
липкі від грязі і мазюки,
брудні від гною і землі.

Жилаві руки мозолисті
кігтям грабіжним вчиняють суд..
Обновлять землю і врочисто
свободи прапор вознесуть...

Хто скаже, що цей вірш написала жінка? Що не кажи, а гарні люди зібралися у «Горні».

— А мені чомусь не припали до серця ні Яран, ні Шаян...— тихо озвався Гаврилюк.

«Чого це я знову почав?.. — картав себе в думці.— Завжди мушу виявити своє незадоволення».

— Яран вдає великого урбаніста,— Козланюк ішов не кваплячись, розмірковував на ходу. Раптом щось наче перевернулось йому в голові — насупився, найжачився.— А Влодко, той марикуює з себе філософа, але марксистської філософії у нього — що кіт наплакав. Наш тимчасовий попутник — не більше.

Ще довго розмовляли про літературу, про її представників різних напрямків. Козланюк легко оперував призвищами, наводив уривки з тих чи інших творів. Олександр слухав уважно і порівнював свої погляди з думками старшого друга.

Минуть роки, і Гаврилюк у вільному, радянському Львові в 1940 році дасть таку характеристику своїм товаришам-вікнівцям у статті «Пальці на горлі», яку він підготував для журналу «Интернациональная литература», що виходив у Москві:

«Цілком нова, яскрава і надзвичайно важлива сторінка в західноукраїнській літературі починається з появою журналу «Вікна». Початі як прогресивний інтелігентський журнал, «Вікна» незабаром розширили свою ідейну базу, оголосивши себе журналом пролетарським. І ось трапилась, здавалось би, досить несподівана річ: зразу на сторінках «Вікон» виступила ціла плеяда зовсім нових письменників, часто цілком зрілих у художньому відношенні. Це начебто дивне явище мало просту підкладку: пролетарський революційний рух у країні зростає і міцніє, піднімаючись від стихійності до повного усвідомлення, і нагромаджував ідеологічну силу. І ось від верстата і від плуга, з фабрик і сіл, і дуже часто з тюрми заговорили нові письменники, як тільки з'явилась для цього можливість. Багато з них були ще не оформлені як художники, недосвідчені в боротьбі з упертим словом, тим більше, що більшість з них були самоуки, але в їх творах була цілісність і свіжість, що мала своє джерело в безпосередньому зв'язку з життям. Швидко оволодіваючи художньою технікою і виковуючись ідейно, група «Вікон» незабаром стала найсильнішою літературною групою на Західній Україні.

Ось найвизначніші із співробітників «Вікон».

Степан Тудор, професор, який прийшов до марксизму філософськими шуканнями у тиші кабінету. Дав ряд яскравих революційних творів: «Червоний усміх», «Куна», «Мати», «Молошне божевілля», «Марія». Стиліст, який мало не різцем відточував кожне своє слово. Його «Молошне божевілля» — повість з життя нелегального партактиву — сповнене драматичного напруження і спирається на міцно побудований сюжет: дія розгортається навколо народженої в тюрмі дитини — дівчинки-політв'язня. До хиб книги треба віднести перевантаженість стилістичними вихватками. Зрештою, автор сам це давно облишив. Вибрані його оповідання видав книгою Держвидав у Харкові під заголовком «Народження». Тудор пише також критичні статті, що ставлять його в ряд найкращих критиків-марксистів.

Ярослав Галан, який вступив у літературу з романтичною п'єсою «Дон-Кіхот із Еттенгайма», основою на долі герцога Ензієнського, страченого Наполеоном. П'єса була нагороджена на драматичному конкурсі. У дальшому розвитку автор швидкими кроками перейшов на позиції марксизму. Етапами його наближення до пролета-

ріату в драми «Вероніка», «Вантаж». Дає ряд сильних оповідань.

Петро Козланюк — селянин, самоук, редактор селянських газет. Видав дві збірки оповідань з життя прикарпатських селян. Живість викладу, гумор і знання теми — достоїнства його прози.

Іван Вакула — селянин-активіст, який добре дебютував у «Вікнах» віршами і прозою.

Ярослав Кондра — здібний поет і критик.

Влас Мизинець — селянин, молодий обдарований поет.

Іван Михайлюк — селянин з Прикарпаття, який дав ряд гарних ліричних сцен із селянського життя.

Журнал проявив багато ініціативи та інвенції. Шляхом соціобміну організував номери, присвячені польській, німецькій, американській, болгарській пролетарським літературам, заводив зв'язки з закордонним революційним рухом, приділяв чимало уваги інформації про Радянський Союз, знайомлячи читачів систематично з літературними і культурними його досягненнями. Черпаючи із спадщини Івана Франка — з одного боку, а з могутніх революційних зрушень Жовтня — з другого, група «Горно» (так звалились письменники «Вікон») загалом правильно відображала настрої передової частини трудящих Західної України».

А про свого вчителя Степана Тудора Гаврилюк напише ще теплий спогад, який донині вирізняється серед матеріалів, присвячених цьому видатному письменникові, літературознавцеві.

Розділ шостий

ЗМУЖНІННЯ

Наближалася осінь 1930 року. На галицькі, волинські, поліські села вриваються загони жандармерії і особливі підрозділи шляхетського війська. Наче маса щурів, сунуть по тракту і розлізаються по вулицях і провулках. Не минають жодної хати — б'ють всіх, хто потрапить під руку, за намовою зрадників заковують у кайдани членів КПЗУ, сільробівських активістів, обливають гасом збіжжя, розпорюють подушки, палять господарства, скирти соломи на полях. Реве худоба, виють собаки, плачуть жінки й діти, б'ють дзвони. Здається, прийшов на землю страшний суд. Іде пацифікація — умиротворення народу,

замученого соціальним і національним гнітом, нуждою, кризою, безробіттям, але не скореного народу, який під лозунгами «Хліба і праці!», «Волі і прав!» «Радянської влади!» кликав до боротьби з визискувачами, за визволення з панської неволі.

Анастасія Гаврилюк стояла з донькою Оксаною на порозі своєї хати, коли на подвір'я увірвалася банда поліцаїв. Її чоловік і обидва сини, як і майже всі чоловіки села, заховались у лісах.

— Де Яким, де Олександр? — зі злістю спитав комендант коданської поліції Юзеф Шалуха і вдарив гумовою палицею жінку по голові. — Куди заховались твої більшовики?

Анастасія тулила до себе доню. Кров з її розсіченого чола капала на доччину чорну косу, волосся поволі руділо.

Шалуха влетів до сіней, за ним вся згряя.

— Нищіть усе! Книжки рвіть на клапті. Нині нам все дозволено! Гуляй душа без кунтуша!

Поліцаї, «стшельці» взялись до роботи. І мозольну кривавицю було знищено за одну мить.

— Іроди! — крикнула Анастасія і кинулась з кулаками на коменданта.

Молоденький «стшелець» з розгону вдарив її кованим чоботом у живіт, вона зсунулась на землю; Оксана заплакала і притиснулась до матері. Поліцаї вискочили з кімнати.

На Поліссі пацифікація не припинялася і в наступні два роки. Стогнала земля від горя народного, але й зростав мужній опір. Тюрми були переповнені.

«На Перше травня ми знову співали в арешті, цілих десять чоловік», — писав Олександр у листі до сестри 9 травня 1931 року.

Олександр болісно переживав за долю свого краю. Хотів би допомогти людям, неба прихилити їм, та не може: пацифікація! Краці сини народу гинуть у тюрмах, а нужда така, що сірника ділять начетверо. І він думками лине у Країну Рад. Пише сестрі, що хотів би «жити в Радянському Союзі, бути вільним, працювати за покликанням, творити добро на радість людям». Так думав і мріяв не лише він один, а всі підпільники-комуністи, все село, весь трудовий народ.

«Весна квітне, у полі праця. А село наше розворушилось в СРСР переселятися».

Та стовпи прикордонні стояли непорушно. Загони корпусу охорони кордону пильно стежили, щоб і пташка не перелетіла на радянський бік. Тож залишалось одне — чекати і боротись.

Наприкінці 1932 року Комуністична партія Західної України нараховувала близько десяти тисяч членів, трохи менше — Компартія Західної Білорусії. «Сельроб» мав понад десять тисяч членів, стільки ж приблизно й інші легальні організації. І уряд буржуазної Польщі, пілсудчики, всі праві партії, не кажучи вже про поліцію, українські та білоруські націоналістичні організації боялися цієї великої сили, що виступала на захист людських прав, проти війни з СРСР, проти фашизму й угодовської політики буржуазних партій капіталістичних країн. Уряд Польщі, який тоді очолював Блажей-Пристор, один з наближених Пілсудського і керівник так званої групи «полковників», за виразною згодою свого «дядька», здоров'я якого вже похитнулося, вирішив за одним разом покінчити з грізною опозицією, очолюваною підпільною Комуністичною партією Польщі, ліквідувати всі прогресивні радянофільські організації, групи, товариства.

26 вересня 1932 року за розпорядженням міністра внутрішніх справ Перацького всі легальні прогресивні організації було розпущено, а їхні друковані органи закрито, у тому числі газети «Сель-Роб», «Сила» і журнал «Вікна».

Поетові йшов двадцять другий. Стояла весна 1933 року. Поліська весна, дощова, холодна. А в серці Олександра — щастя: народився син Михайло. Це йому випаде доля здійснити мрію батька — учитися і досягти висот науки.

Тоді, у кипучій бурхливості подій, Гаврилук знайомиться з незвичайними людьми — обдарованими, внутрішньо красивими. Такою людиною була Регіна Каплан, «Валя». ЦК КП(б) Білорусії відрядив її на допомогу подільським комуністам в їх організаційній і пропагандистській роботі. Смілива, бойова, миловидна й ніжна жінка. Найбільше Олександрові припало до душі те, що вона прибула з Радянського Союзу, і йому дуже хотілося погомоніти з нею, розпитати про новини, з перших уст взнати правду про велику Країну Рад.

Перша їхня зустріч відбулася далеко за містом, на галявині біля озерця, куди Валю привів зв'язковий. Обговорили багато політичних питань, організаційних справ. Бесіда тривала до пізньої ночі. І врешті Гаврилюк, повагавшись, сказав:

— А знаєте, Валю, у мене в Москві сестра живе.

Вона кивнула головою, що знає.

І тоді Олександр вилив свою тугу: він мріє хоч кравчком ока глянути на Радянський Союз, побачити, як живуть там люди, послухати їх, порадіти їхніми успіхами.

— Особливо хочеться мені,— сказав мрійливо,— відвідати Мавзолей у Москві, поклонитися Іллічеві...

— Я вірю, Сашо, здійсниться ваше бажання.

— Я спю образами ще не написаного вірша про цей великий пам'ятник безсмертному вождеві.

Мине якийсь час, і в журналі «Радянський Львів» буде надрукований один з кращих віршів О. Гаврилюка «Мавзолей»:

В Мавзолеї, на площі Червоній,
там схоронене в камінь лежить
серце світу в гранітному лоні,
як набій для розгону століть.

Це з людей найлюдяніший — Ленін,
і тепер він встає у труні,
хоче бачити обрій натхненний
і куди розігналися дні.

Робота в підпіллі, конспіративні зустрічі, спільна небезпека міцно подружили їх з Валею. Незабаром вона познайомилася з дружиною Олександра Ганною Степанівною і, коли дозволяли умови, була бажаним гостем молоді сім'ї Гаврилюків.

Мине ще якийсь час, і письменник напише в листі до сестри про свою подругу по революційній боротьбі Валю теплі, натхненні слова:

«В 1933 році на моєму життєвому шляху з'явилась Валя — дівчина-партробітник. І це вона мене остаточно оформила ідеологічно. Не теоріями і науками — цього я, можливо, вже тоді більше за неї мав, а от стала переді мною героїчним, повноцінним образом людським. Ходили ми з нею ночами по селах організовувати в селах революції, після були селянські повстання, потім Валя одержала 15 років тюрми, я роком відбувся і з того часу знаю, якою

повинна бути людина на землі. Найбільша наука, всіх книжних мені миліша... Але я так життя приймав — по людях. І сумував я за нею, скажу прямо, за героєм сумував. Про це, до речі, повість або поему потрібно».

У той 1933 рік перед Гаврилюком все ширше розсுவуються обрії життя й боротьби. Шляхи його революційних дій, перехрещуючись, прямують на захід, південь, північ, схід: в села Заболоття, Домачівську гміну, Брестський повіт, у литовський край — місто Вільно, в столицю Польщі — Варшаву. Він уже знає, що таки побуває у Радянському Союзі, в Москві, як уповноважений від маленького поліського села, від усього великого українського народу.

Але це здійсниться пізніше, а поки що життя — в боротьбі.

Незважаючи на новий жорстокий терор властей, революційна ситуація на Поліссі, як і в інших областях буржуазної Польщі, успішно розвивалася. Революційні спалахи справді появлялися у кожному селі, містечку — скрізь, де жив нескорений, спраглий волі народ.

Звертаючись до громадськості, Брестський окружний комітет комсомолу так оцінював становище у лютому 1933 року:

«Воно гострішає з дня на день... Ще не застигли сліди пацифікації у Малорицькому районі, де карний загін руйнував будинки і бив людей у десяти з лишком селах, а поліцейські банди уже кинулися на Кобринський район...»

Окружний комітет висуває лозунги протесту проти карних загонів і польових судів: «Збройну відсіч карним експедиціям! Смерть катам!.. Хай живе збройне повстання!»

25 липня, після кривавої розправи поліції у селах Домачівського повіту, повстання поширюється на села Кобринського і Брестського округів. Цей масовий селянський виступ, керований Комуністичною партією Західної Білорусії, мав велике значення в революційному русі Західної України і Західної Білорусії, він золотими літерами вписаний у літопис історії як Кобринське повстання. Одним з його організаторів був поет-комуніст Олександр Гаврилюк.

Повстання було придушене переважаючими силами війська й поліції. Однак ганебну роль у цьому відіграло

й запроданство так званих прихильників народу. Вже той факт, що комендант концентраційного табору Берези Картузької інкримінує в'язневі табору Гаврилюкові вбивство провокатора і донощика, свідчить сам за себе. Щоправда, Олександр у листі до сестри, вже після визволення західнобілоруських земель, заперечує будь-яку свою причетність до цього акту відплати.

Поліція влаштовує масові облави, запроторює до в'язниці відомих їй комуністів та учасників Кобринського повстання. Навколо Олександра стискається кільце. Кілька днів разом з товаришами він переховується у лісах, планує перебратися через кордон у Радянський Союз, але усвідомлення того, що він потрібен насамперед тут, на рідній землі, де точиться боротьба, змушує відмовитись від цього задуму.

І все-таки Гаврилюк потрапляє за тюремні ґрати. Його обвинувачують у політичній змові, у керівництві повстанням в селі Неплівці Домачівського повіту.

...Документи слідства та процесу засвідчують, що двадцятидвохрічний революціонер сміливо став на прю з поневолювачами, з буржуазним правосуддям. Розпочалася боротьба не на життя, а на смерть. Прокурор вимагав для Гаврилюка найсуворішого покарання — адже йшлося про участь у збройній боротьбі проти Речі Посполитої, проти капіталістичного ладу. У своїй промові, логічній, розумній, підсудний викрив причини повстання на Поліссі, заявивши, що вони криються в самому суснільному ладові панської Польщі.

Олександра привели на суд у кайданах, але тут його було виправдано. Допомогла... «Весільна умова». Цей документ Гаврилюк склав у тюремній камері, коли готувався до суду. У ньому чорним по білому написано, що Олександр Гаврилюк, син Якіма, двадцять п'ятого липня, тобто в день повстання у селі Неплівці над Бугом (про яке йдеться в обвинувальному акті), був у Заболотті і підписав умову про весілля двох односельців. Цю умову Олександрові вдалося передати на волю, і солтис села ствердив її урядовою печаткою. Потім на процесі і батьки, і молоді, і солтис під присягою заявили, що все було саме так. Експертиза ствердила автентичність документа. І він послужив виправдальним доказом.

Розділ сьомий

ПРОТИ СИЛ РЕАКЦІЇ

Комуністичне підпілля вирішило скликати у Львові Антифашистський конгрес діячів культури, який мав стати демонстрацією працівників науки, мистецтва і літератури проти фашизму, проти сил реакції. Повсюдно йшла підготовка до конгресу, а це вимагало скупчення у Львові революційних діячів і письменників.

...Із Золочева до Львова прибув Степан Тудор, який після розгрому прогресивних газет восени 1932 року постійно жив у провінції. Поблукавши по місту, подався на конспіративну квартиру Галана.

Міцно обнялися.

— Як ти опинився у Львові? — запитав Тудор.

— На кобилячому хвості. Є важливі справи. Ось бачите?

Ярослав подав жмут польських газет. Тудор почав нервово їх гортати. Врешті відклав, звичним рухом скинув окуляри.

— А наші репильки і словом не озвалися про Паризький конгрес на захист культури від фашизму. Ну й мудрагелі всі ці паліїви та кедрини...

— Маю для вас сюрприз — привітання Горького конгресові, — Галан подав кілька списаних аркушів. Тудор знову заглибився у читання. — Вирішено і у Львові скликати такий конгрес. Без вашої згоди, вибачайте, я запропонував вас до організаційного комітету, — повідомив Ярослав Олександрович.

Степан Йосипович уважно поглянув на друга, і його очі засяяли радістю.

— Що ж, не заперечую. Більше того, щиро дякую за честь і довір'я. — І по хвилині: — А що конкретно я маю робити?

— У конгресі беруть участь представники всіх антифашистських сил. У вас широкі знайомства, багато друзів і серед українців, і серед поляків. Ви добре знаєте всіх так званих друзів народу — соціал-шовіністів — стахівих, старосольських, квасниць. Запропонуємо і їм взяти участь у конгресі. Не знаю, чи приймуть запрошення, проте зайвий раз покажуть своє обличчя. Крім того, ви друкувалися у «Сигналах» Курилюка, добре було б одержати

підмогу і з його боку. Слід залучити польських письменників, які стоять у пролетарському строю.

— Що ж, не заперечую, гаразд.

— І ще доведеться взяти на себе нелегке доручення: виголосити основну доповідь. Поки що назва її умовна — «Культура, війна і фашизм». У ній треба буде врахувати склад та ідейну платформу всіх учасників конгресу.

Друзі якусь мить мовчали, кожний думав про своє.

Галан дивився у вікно. В невеликому садку червоніли вишні на молодих деревах, листя ворухив вітерець, а тут, у кімнаті, було душно. Рвучко розчинив віконниці, вдихнув свіжого повітря.

— От що, Степане Йосиповичу, — Ярослав завжди називав друзів по імені і по батькові, хоч така форма звертання в Галичині не була в той час поширена. — Є ще одне прохання до вас. Комітет видаватиме підпільний часопис. Скажу щиро: на першому засіданні його редколегії мали вас на приміті... Порадьте нам молодого, енергійного, працьовитого редактора. Але зважте, що ця людина для конспірації, та й для свого прожитку, змушена буде працювати ще в легальному молодіжному журналі «Знання».

Тудор за звичкою потер чоло ребром долоні, знову скинув окуляри, тепло всміхнувся і переконливо сказав:

— Що тут довго думати? Викликаймо Гаврилюка — і справа готова. Енергійнішого, бойовитішого, більш працелюбного товариша не знаю. Мудрий, сміливий, ініціативний! Сашка треба негайно забрати до Львова. Тут, серед нас, він швидко знайде своє справжнє місце. Гаврилюк усього себе віддаватиме спільній справі. Я його трохи вивчив за короткий час його перебування у Львові.

...Через три місяці Гаврилюк уже працює у підпільній партійній редакції, яка була створена під керівництвом революційного підпілля для підготовки конгресу. З метою конспірації редакція почала видавати легальний молодіжний часопис «Знання», де Гаврилюк друкує свої твори.

...Якось під кінець осені 1935 року Петро Козланюк навідався до Львова у зв'язку з підготовкою конгресу. На вулиці Руській зустрів Олександра. Зайшли до кав'ярні, сіли за столик, замовили чорну каву. Петро Степанович витягнув невеличкий журнал.

— Ти вже бачив цю нечисть? — спитав, мружачи очі.

Гаврилюк розгорнув, прочитав: «Ми» — літературний

чвертьрічний журнал. Книга III. Літо 1934. Редактори І. Дубицький і А. Крижанівський. Видавець і відповідальний редактор М. Куницький».

Олександр чув про цей журнальчик, що його видавала група петлюрівців, які звили собі гніздо у Варшаві, але нічого з їхньої писанини не читав. Зараз узяв його, знехотя погортав, а потім перебіг очима передмову. Журнал до небес піднімав Донцова, цього людинонезависника і націоналістичного зубра. Перечитав поезійки Наталі Ливицької-Холодної та Святослава Гординського. А ось Святослав Доленга. Фрагменти з щоденника. (Цуценя ще, а вже спогади шкрябає!) Олександр прочитав кілька перших речень: «Дід мій (по батькові) все ж був людиною небуденною... Селяни боялися зустрічі з ним. Я думаю, мало було людей, які його любили... Бабка сварилася з служницями, об'їдалася цукром і скаржилася на хвороби».

— Ну і сімейка! — звів очі на Козланюка.

— Ти про кого? — Петро підняв голову, він уже сьорбав каву.

— Про родину дідиців з України. Самі кровопивці. Бо коли так їх вишкварок, якийсь Доленга, пише, то якими душогубами мусили вони бути насправді!.. — Гаврилук і собі ковтнув гарячої кави, запив холодною водою. Перегорнув сторінку журнальчика.

«Люди боялися слів діда. Дід нікому нічого не прощав... На людську біду дід був глухим... Бо дуже вже дід не любив народу й мужика... Діду, мій діду! Минають роки, але я все згадую про тебе... Ось виходиш ти за сідок, і там твої панські левади, твоя панська земля, пухка, власна!»

— Петре, ти читав ці «спогади»? Послухай, що пише цей Доленга: «...Ти був паном, діду! І вмер паном... І Україну ми би лише прийняли панську. Не мужичу, не добру, не сумирну, а панську, залізну, жорстоку і владну... Що стоїть за людськістю, за поняттям людськості? Проблема зрівняти всіх перед об'єктивним лицем справедливості. Але справедливості я не сприймаю (я сам несправедливий глибоко і жорстоко), а в нерівність інтенсивно вірю... Як важко (і як прекрасно) гнобити інших в ім'я своєї бундючної батьківщини... О, прокляття на тебе, мужицький краю, не княжий, а невільничий...»

Козланюк помітив, як Олександр стиснув губи. Схопив його за руку і відчув, що вона тремтіла.

— Та кинь ти цього свого недоленгу*, — промовив ласкаво.

— Скажи, Петре, ти не збираєшся давати вбивчої відповіді цьому варшавському сміттю?

— Ні, писати памфлета не буду. Хто мені його надрукує — «Діло» чи «Нова зоря»? Ачей вони самі з того «Ми»...

— Але послухай, що цей панич про Шевченка плеще. Я обов'язково напишу памфлет, гострий як лезо, щоб у тих песиголовців дрижаки пішли по тілу. Послухай: «Шевченко в дитячих роках був мені чужий. Чомусь віяло від нього стріхою, дівками, що пораються на кухні і співають своїх дівоцьких пісень. Був Шевченко мужиком, і це я яскраво відчував. До того я довідався, що він «мученик», що терпів за народ, і був у солдатах... Мій герой повинен був сам засилати в Сибір та карати тих, що йому протиставляться».

— Ну й падлюка! — Козланюк підвівся, поправив краватку і неквапливим кроком подався до виходу. Олександр повільно пішов за ним. Він уже нічого не чув і не бачив навколо себе. Був у стані творення відповіді дикунові двадцятого століття — паничеві Долензі. Так постав задум відомого памфлета Гаврилюка «Пани і паничі пад «Кобзарем», у якому автор викриває українських буржуазних націоналістів як фальсифікаторів творчості Т. Шевченка, як лютих ворогів українського народу.

З спогадів батька й матері письменника ми вже знаємо, що ще в дитинстві, коли нас корову, Сашко знав напам'ять майже всього «Кобзаря» і потім дуже часто звертався до творів Шевченка, черпав у них сили для нерівної боротьби з окупантами. Любов до Кобзаря Олександр проніс крізь усе життя.

В одній із статей про Шевченка (а написав їх Гаврилюк чимало) читаємо: «Майже кожне слово великого поета насичене незмірною ненавистю до «панів лукавих», є вогненным закликом-маніфестом, яким пориває маси гноблених на боротьбу за соціальне і національне визволення... Ідеї Шевченка — це ідеї визвольних прагнень трудящих».

...Писав памфлет швидко, зятято, гостро. З усією силою свого таланту, пристрасті і сарказму став на захист Кобзаря. Під псевдонімом «А. Холмський» памфлет був

* Гра слів: недоленга по-польськи означає — бездара.

надрукований вже в січні 1936 року. І хоча весь тираж власті конфіскували, праця не пропала марно. У Львівському державному архіві знайдено кілька конфіскованих примірників, і нині шедевр публіцистики Гаврилюка став надбанням радянського читача.

Величезний вплив на життя і творчість Гаврилюка мали квітневі події 1936 року у Львові, похорон вбитого безробітного Владислава Козака, що перетворився у могутню антифашистську демонстрацію. «Коли поліція і військо стріляють у робітників, а вони не розбігаються,— заявив з приводу квітневих подій у Львові тодішній прем'єр-міністр буржуазної Польщі генерал Славоу-Складковський,— то це вже не демонстрація, не бунт, а революція».

Олександр ішов за труною Козака в оточенні робітників Львівської залізниці. На душі було гірко, тяжко, бо бачив, як від куль поліцейських раз у раз падають його товариші з пролетарського руху, але водночас був гордий за їх стійкість і незламність, захоплений грандіозною силою робітничого класу.

Про ці свої враження він напише у статті «Творча наснага»: «Бачив величаві героїчні події у квітні 1936 року: тоді польська влада кулеметами хотіла розстріляти юрби голодних робітників, а вони голіруч розбили панські сили, і хоч вистелили своїм трупом місто, та переможно пронесли труну із своїм вбитим товаришем на Янівський цвинтар. Хто це бачив — не забуде до смерті».

І Олександр не забув. Квітневим подіям 1936 року, похорону Владислава Козака він присвятив рядки своєї найбільшої поеми «Львів» — своєрідного поетичного автобіографічного щоденника.

На робітничих раменах
іде, колишеться труна.
...І враз заграли скоростріли...
Світ згаснув. Сонце потемніло.
Гарячих куль страшна коса
шмагнула масу. Скочив шал.
І раптом сотні рук звалились
на кулемети голіруч.
Вдавилися, заткались стріли,
і тріснув чорних псів обруч,
немов нікчемне павутиння!
Смерч людських тіл і смерч каміння
пішов крізь площу. Перед ним
вдухнувся панський блиск, як дим.

Устав народ. Хто горе сіє,
страшний збирати буде гнів,
і за наругу з тисячів
його зітруть колись, як змія!

— Того дня ми перемогли, — доповідав Олександр Галанові (з метою конспірації Галан мусив виїхати зі Львова і в демонстрації участі не брав).

— Скоро дамо ще один бій славо́й-складковським на нашому конгресі, — спокійно відповів Ярослав Олександрович.

Це тоді Галан написав пристрасну статтю «Фашизм проти культури», в якій гнівно звинувачує німецький і український фашизм. «Фашизм — це така форма панування капіталу, яка має на меті відібрати насильно трудящим всі права і зробити їх мовчазними й темними рабами. Тим-то фашизм є ворогом поступу. Фашизм, мов той хижак, прагне до проливу крові, до нових загарбницьких воєн і, щоб зробити з трудящих покірно гарматне м'ясо для своїх витівок, проповідує національну і расову нетерпимість».

Дуже яскраво і просто виклавши суть німецького фашизму, письменник дає точне визначення фашизму українського. «Не менш ворожим для культури є й український фашизм, цей найвірніший слуга німецького й інших фашизмів. Він поклав свою брудну лапу на все сливе культурно-освітнє життя західноукраїнських земель...»

— Гостра і дуже актуальна стаття, — захоплено констатував Гаврилюк. — Це справжня увертюра до Конгресу. Шкода, що не зможу виступити на ньому. Партія наказала переходити на нелегальне становище. Але Кузьма Пелехатий декламуватиме мого вірша. І це вже радість. А я сидітиму в залі у гурті відданих друзів і жадібно ловитиму кожне слово. Впевнений, що твоя і Тудорова доповіді зроблять на слухачів величезне враження. Хай щастить вам, товариші.

16 травня 1936 року у Львові почав свою роботу Антифашистський конгрес діячів культури. На околиці міста, в приміщенні профспілки комунальних працівників зібралось людей — ніде голці впасти. Всі стоять, піднявши руки, міцно стиснуті кулаки. Ліс людських рук — великої пролетарської сили. І неймовірна тиша...

Так вшанували учасники Антифашистського конгресу пам'ять полеглих у революційних боях, так виявили свою

солідарність з боротьбою робітничого класу проти фашизму, проти визиску й експлуатації.

Таким був перший акорд конгресу.

А потім не раз лунали бурхливі оплески...

Коли до почесної президії було покликано Карла Осецького, Ромена Роллана, Максима Горького, Генріха Манна, Мануеля Аванію...

Коли місце в президії зайняв молодий, енергійний Ярослав Галан...

Коли закінчувалась кожна доповідь...

Овації після читання привітань з Парижа — від Міжнародної асоціації на захист культури.

Лунають гнівні вигуки проти фашизму, проти капіталістів:

коли оголошується привітання профспілки будівельників від імені двадцяти тисяч страйкуючих робітників Львова;

коли одноголосно ухвалено ідеологічну платформу конгресу;

коли звучать карбовані, рішучі вимоги резолюції:

«Стоячи на становищі спільної боротьби всіх експлуатованих і поневолених фашизмом, без різниці національності, зібрані встановлюють, що боротьба з імперіалістичною війною, за мир є першим, основним обов'язком усіх поступових працівників культури. З'їзд рішуче виступає проти націоналістичної агітації, що є в інтересах фашизму, який намагається посварити маси визискуваних і розбити їх солідарну боротьбу...»

І врешті заключний акорд денного засідання: могутня музика Інтернаціоналу. Його полум'яні слова учасники конгресу співають багатьма мовами. Але їхні серця б'ються в одному ритмі — в ритмі революції.

Ввечері відбувся, вже в іншому приміщенні, великий письменницький речитал. Виступили Анна Ковальська, Степан Тудор, Кузьма Пелехатий, Галина Гурська, Єміль Зегадлович. Кузьма Пелехатий читав крім власних творів вірші Олександра Гаврилюка, Степана Тудора, Андрія Волощака. Артист Домбровський майстерно декламував поезії Владислава Броневського, Ванди Василевської, Леона Кручковського. Захоплення слухачів було таким великим, а поза салою залишилося стільки бажаючих почути дзвінке революційне слово, що літературний вечір довелось повторити наступного дня. І знову далеко не всі, хто прийшов, могли вміститись у залі.

На цих вечорах не обійшлося без провокацій з боку націоналістів, переважно з табору ендеків. У вікна полетіло каміння, і двоє учасників зборів одержали травми. Знадвору доносилися свист, дикі вигуки. Але робітничі міліція виявилася на висоті завдань — ні один молодик не проник у приміщення, де відбувався конгрес.

За своє семивікове існування Львів бачив і великі битви, і страшні пошесті. Бачив велич свою і занепад, ганьбу і хвалу. Але ніколи не бачив такої величезної, радісної і водночас грізної маніфестації народу, братерського єднання людей праці і людей творчої думки, як у неділю 17 травня 1936 року під час заключних засідань конгресу.

Три тисячі чоловік — цвіт львівського пролетаріату і культури — в напрузі чекають слів, які були б відповіддю на їхні мрії і сподівання, які підняли б дух і порадували серце, які зазвучали б фанфарами революції.

І ці слова лунають з трибуни, електризують і западають глибоко в серце. І особливо коли жінки безробітних львівських будівельників подають Ванді Василевській букет червоних троянд, а вона схвильовано мовить:

— До зустрічі у червоному Львові!

Чи сподівався Олександр, що до цієї зустрічі йому доведеться ще пройти крізь пекло тортур, крізь концентраційний табір Березу Картузьку...

Розділ восьмий

я є,
і я буду

Польський санаційний уряд вдався до репресій і переслідувань борців проти фашизму. Для розправи з комуністами був створений, на зразок фашистських ізоляційних таборів, концентраційний табір у Березі Картузькій. Безпосередньою причиною його появи послужило вбивство міністра внутрішніх справ Речі Посполитої Б. Перацького. 17 червня 1934 року вийшов декрет уряду про цей концтабір, а через день сюди прибув перший транспорт з політ'язнями. Це була група комуністів на чолі з Трохимом Марищуком — одним з керівників КПЗУ на Волині.

...4 січня 1937 року. Крізь ковані залізом ворота в пащу в'язничного подвір'я вливається група в'язнів. І серед них — Олександр Гаврилюк.

Із повісті «Берега»:

«Відкривається брама Берези, щоб ковтнути жертви. Поліцаї, глузливо посміхаючись, підсуваються до купи арештованих.

Падає тиха команда:

— Бігом!

Одночасно скажений удар в голову оглушує з лівого боку. Такий же удар палиці справа повертає рівновагу. Удар гумової палиці глухо пригатиє голову зверху.

Арештовані ринулись у браму, але і тут удари сиплються з усіх боків. Біжать, спотикаючись і падаючи, схоплюються під ударами, гублячи і розсипаючи лантухи і вузлики. Біжать поміж якісь засіки з колючого дроту, але скрізь натикаються на поліцейських. Ті вискакують проти своїх жертв, націляються, як футболісти на розіграного м'яча, і страшним замахом палиці валять людей з ніг...

— Бігом!

Арештовані біжать під градом ударів. Ні, не всі біжать: позаду хтось стогне передсмертним стогоном на снігу. Але гін не спиняється.

— Бігом!

Арештовані пробігають обіч останніх поліцаїв. Але тоді гримить новий наказ:

— Падній!

В'язні виконують наказ. Перед ними й так зводяться високі іржаві колючі засіки. Поліцейські підходять і починають бити по розпластаних на снігу тілах. Переходять від одного до другого і б'ють, знову повертають і б'ють,— чи це й буде вже кінець, тут затовчуть до смерті?..

— Вставай!

— Бігом — марш!

Люди знов кидаються уперед під ударами. Біжать — куди? В очах темно, але знають, що біжать у глиб Берези, на дно Берези».

Понад п'ять років, щодня, щогодини, кати намагалися зламати в'язнів фізично, щоб похитнути їх стійкість і мужність, заплямувати революційну честь, підірвати віру в комуністичні ідеї... Слово авторові «Береги»:

«В'язнів Берези, падаючих з утоми, запрягали до фургонів, навантажених камінням, або до величезного багато-

тонного, трамбовочного чавунного валу, розрахованого на силу потужного трактора. Арештантів Берези можна було безконечно кидати об землю, морозити холодом, бити і в'яляти в калюжах грязюки, але це не було досягненням цілі. Це був тільки окремішній шлях, щоб боєм і мукою змушувати дівратись до духу в'язня, розщепити твердість, зламати вірність. Цілими місяцями його піддавали найдикишим наругам, даючи щохвилини змогу вийти на волю... за ціну підписання провокаторської декларації. Звичайно, що безпосереднє використання послуг здобутого зрадника було справою другорядною. Тріумфом був факт, що комуніст ганебно зломився. Це було щось далеко краще, аніж фізичне знищення хоч би й сотні революціонерів, бо ті, що впадуть з честю, житимуть далі в народному гніві, в прагненні помсти і розплати. Але революціонер, який зігнув морально, був не тільки сам знешкоджений для них, але ще й сіяв довкола огиду падіння й розкладу.

За це й провадилась непомірна боротьба за дротами Берези між крицевим активом революції і потворною машиною концтабору: не допустити людей до падіння! Натхнути їх волею, крізь усі тортури пронести свою честь!»

Далі з повісті «Берега»:

«Тепер твоя черга...

Сопляк поліцейський підходить до тебе, тиче палицею в лице.

— Ти письменник? Ти — хам збунтований! От побачиши зараз, що варгі твої книжки!..

Удар.

Як удар дроворуба, що напружує всі сили, щоб розбити впертий, зів'ялий пень, такий удар в тіло.

Другий.

Тіло стоїть. Числи, письменнику. Лічи всі удари, щоб — коли вийдеш живим — засвідчити про «норми», які приймали люди в Березі! Три! Треба встояти й почислити.

Чотири, п'ять!

Вогонь заливає тіло, свідомість мутиться.

Шість,— це відмічає думка, видираючись із полум'я, яке огортає мозок.

Сім!

Нараз розлягається дикий, нелюдський крик. Крізь пожежу болю в'язень чує цей крик. Вмить усвідомлює, що це він сам кричить. І тоді відразу перериває його шаленим зусиллям волі: кричати не буде!

Ще удар. Може, два? Може, десять? Тіло валиться без чуття на бетонну підлогу».

Гумові палиці, звірячі «вправи» за межами людського болю і терпіння, підземний карцер, холод і голод могли вбити людину. Але доки билося серце і пульсувала кров, комуністи боролися. Це був масовий героїзм приречених, повсякденний подвиг людей, що свято вірили у щасливе майбутнє свого народу. Ця віра допомагала їм зносити всі муки, поборювати смерть.

Перше ув'язнення Гаврилюка в Березі Картузькій тривало сто днів — сто днів жахливих тортур, сто днів — на грані смерті. По всій країні і за кордоном чесні люди, і серед них відомі письменники, підняли голоси на захист молодого літератора, якому якраз тоді виповнилося двадцять шість років. Під тиском прогресивної громадськості профашистський уряд буржуазної Польщі змушений був звільнити Гаврилюка. 2 травня 1937 року він вийшов на волю.

Боротьба за врятування Олександра Гаврилюка — яскравий вияв інтернаціональної єдності трудящих, незламної стійкості діячів культури — антифашистів. Цей факт з біографії поета-революціонера ще мало досліджений. Тож хай оживуть події тих буремних днів.

Уже через місяць після того, як Гаврилюка було кинуто до катівні, антифашистська газета «Дзєннік популярни» надрукувала «Вітання українському поетові» від польського селянського поета Маріана Кубицького.

«Зовсім не знаю тебе, і ніколи в житті я не бачив тебе. Не знаю, який ти, як виглядаєш, що думаєш і які твої погляди та зацікавлення. Знаю тільки те, що тебе вислапо «до місць відокремлення». Знаю також, що ти поет, український поет, поет трудящих мас, поет українських селян. Я селянський поет, який так само, як і ти, бореться за краще завтра, — я, твій товариш, товариш не політичний (не знаю твоїх переконань), а товариш однакових спільних — голодних, шорстких, хробачливих днів, напевне, однакового труда і мозольної нашої дороги, до якої ми дійшли, здобуваючи ранг селянських поетів, — шлю тобі вітання...»

Ім'я Гаврилюка стало прапором у боротьбі проти катівні в Березі, за широку амністію для політичних в'язнів. Комуністичні партії Польщі, Західної України і Західної Білорусії опублікували відозви, в яких гнівно засуджували терор польських буржуазних властей.

«Вирвемо з рук окупаційних катів найкращих бійців за нашу свободу — політичних в'язнів, — так починається одна відозва. — Весь край огорнув великий рух людей праці й певолі, усіх щирих прихильників свободи людини і громадянина, тих, хто могутнім голосом вимагає:

цілковитої амністії для жертв фашистської влади — політичних в'язнів;

зметення з лица землі жахливої катівні в Картуз-Бези!

свободи дії для найкращого керівника пригноблених мас — Комуністичної партії і всіх революційних, народно-визвольних організацій мас!»

Внаслідок масових виступів на захист в'язнів Берези Картузької, протестів видатних представників польської культури О. Гаврилюка було врятовано.

Письменник схвилювано висловлює свою вдячність усім тим, хто боровся за його звільнення, захоплюється великою силою інтернаціонального єднання трудящих:

«Хто не переживав цього, не може собі уявити, яке величезне значення для політичного в'язня має вістка про відгук світу на його ув'язнення. Радісною хвилиною огортає тебе почуття зв'язку одиниці зі світом, щільного пов'язання з боротьбою, і цьому не можуть перешкодити ані багнети, ані в'язничні мури. Знати, що твоє терпіння звучить в інших серцях, що біль твій не пропадає, а будить бунт і гнів і мобілізує на твоє місце інших, — ця радість настільки велика, що дійсно кайдани стають легкими.

...Я питаю себе, чи ті, що підняли тепер моє ім'я як гасло боротьби проти Берези, чи знають вони, що я закричав від болю у перший день. Я питаю себе, чи я хоч трохи гідний такого великого довір'я до моєї стійкості і непохитності. І я присягаю собі, що ніколи вже не понижусь до почуття пригноблення, горя, ніколи не буду невдячний до світу, який таким прекрасним буває і серед дротів концтабору...»

Удруге Олександр Гаврилюк був заарештований і запроторений у Березу Картузьку в день нападу гітлерівської армії на Польщу.

Згадує батько письменника Яким Гаврилюк:

«Від неминучої смерті в концтаборі мого сина... врятувала Червона Армія. Повернувшись з катівні до Заболоття, Олександр очолив ревком, над селом знову замайорів червоний прапор. Якимсь на Заболоття напала банда

польських офіцерів, які ховалися у лісах. Вони обстріляли приміщення, в якому під керівництвом мого сина засідав ревком. Було вбито дружинника Миколу Нестерука, а кількох інших поранено. Офіцерів було знищено. Але тоді по селу розповзлися чутки, що в Заболотті не буде встановлено Радянської влади, що село залишиться по той бік кордону. Підняли голови куркулі та провокатори. Вони сичали: «Нема нам життя з тими Гаврилюками. У 1920 році старий очолив ревком... а тепер син ще перестрибнув батька». Важко було Олександрові слухати ці звинувачення. Він поїхав до Бреста й через якийсь час повернувся з радянським командиром. Зібрав мітинг. Олександр виступив з промовою, не міг стримати сліз і заплакав. Радість велика, але довго не тривала. Радянський командир оголосив, що село залишається за кордоном, та закликав, щоб усі комуністи, друзі Радянської держави переходили через Буг на радянський бік. Відразу ж багато селян, переважно підпільників, залишило село та все своє майно і з родинами перебралось до села Отоки. Олександр влаштував на квартиру сім'ю і тоді поїхав до Львова. Я був обраний головою сільради, але затужив за сином і в березні 1940 року переїхав до Львова».

Перед нами три твори Гаврилюка про концтабір у Березі Картузькій: вірш «Береза», поема «Пісня з Берези» і повість «Береза». Два перших написані в катівні, третій — у Львові напередодні Великої Вітчизняної війни.

Ось що пише сам поет про свою «творчу лабораторію»:

«Спокій під палицями приходить повний і глибокий. Ілюстрацією цього може бути моя... ну як би сказати, літературна робота в Березі, — а відомо, що для літературної творчості треба досить рівноваги духу. Я почав складати вірші. Не писати, очевидно, бо за кусник олівця, за шматок паперу в Березі довелось би загинути під палицями. Я почав творити поему, чи то так — вона почала сама формуватись в моїй голові як самоусвідомлення переживань. Почалось від того, що двадцятої ночі, пам'ятаю точно — двадцятої ночі, перший раз у Березі я мав сон: снилося мені, що я читаю вірші, прекрасні, захоплюючі, глибокі й таємничі. В них, як рефрен, повторювались слова: «Мати моя! Що ж робити, коли така мені випала доля». Я був у якомусь трагічному упевненні від своїх віршів, але, прокинувшись, пригадав собі, крім рефрену, тільки одне речення: «Птиці летіли в сонці над

Березою і зранили мене в серце весняним криком...» Напружуючи пам'ять, я прийшов до переконання, що жодних віршів взагалі й не було, крім кількох окремих думок і образів. Але цей настрій залишився в мені—чіткий, напружений, схвильований, піднесений, і я піддався йому відразу. Швидко почали родитись в голові обриси поеми. Треба сказати, що до цього часу я віршів майже не писав (не згадуючи дитячих літ). Але без запису komponувати і пам'ятати можна тільки вірші, а крім цього, кожний піднесений настрій намагається перелитися у форми ритмічні, звучні, музикальні. І строфа по строфі почала укладатись в голові «Пісня з Берези».

Один з польських письменників — товаришів О. Гаврилюка по неволі згадує:

«Березькі переживання Гаврилюка були глибокі й бурхливі... Вони досягли такого напруження, що виривалися назовпі, наче стріла з лука, натягненого до краю. Вони вимагали розрядки й поетичного оформлення, бо поезія була головним у його житті. Розрядити, оформити, — але як? Це було великою проблемою для поета, позбавленого паперу і пера. Гаврилюк страждав від цього більше, ніж від тілесних мук, задихався. Крім того, він не належав до тих поетів, які можуть, не записуючи, запам'ятовувати свої вірші. Без пера він не міг творити. Але, на щастя, це становище тривало недовго. Незабаром Гаврилюк знайшов вихід. На допомогу прийшов Віктор Кубар».

Віктор Кубар, друкар із Лодзі, був закоханий у поетію. У Березу потрапив майже одночасно з Гаврилюком. Він став не тільки пристрасним слухачем поета, а й його «особистим слухачем» і водночас «диктофоном», який, ніби на платівці, записує у пам'яті кожний рядок.

«Гаврилюк диктував мені, — пише В. Кубар у своїх записках «Кілька крапель води», — так, як творив строфи своєї поеми. Я слухав його з величезною напругою, бо мусив весь час ділити увагу між тим, що він говорив, і тим, що діялося у коридорі в'язниці. Двері камери були завжди відчинені навстіж, і час від часу — тихцем скрадаючись — раптом вбігав черговий поліцай, щоб перевірити, чи все гаразд. Та одночасно концентрація думки й уваги була дуже втомлива. На обережність Гаврилюка не можна було покладатися, настільки він був зайнятий творенням.

Свої вірші Гаврилюк диктував мені по-українськи.

В книзі про Березу написав, що «Кубар пам'ятає мою поему до сьогодні».

«До сьогодні» — означало рік 1941, Львів. Справді, тоді я ще знав «Пісню з Берези» всю напам'ять, по-українськи. Гаврилюк мав нагоду переконатися у цьому під час нашої зустрічі у Львові. Я бачив, що це тішило його. Міг я також його запевнити — згідно з правдою, — що багато товаришів у Березі знало напам'ять його вірші».

Серед в'язнів концтабору був дуже популярним й інший вірш поета — «Спогади політв'язня», який він склав у б'яло-підляській в'язниці:

Голово ти моя нелегальна,
конфіскує тебе прокурор...

З тюремної камери цей вірш вирвався на волю і, покладений на музику, став улюбленою піснею революціонерів. На нього полювала поліція. Та хіба посадиш у тюрму слово, розстріляєш пісню?

Білоруський селянин-комуніст С. О. Трутько згадує, що ще навесні 1938 року він чув від товаришів-в'язнів уривки з пісні Гаврилюка.

Велику популярність цієї пісні серед революціонерів засвідчують колишні в'язні концтабору — львівські робітники Іван Возняк, Семен Беневський. Останній потрапив до Берези у вересні 1939 року, коли гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Він разом з поетом прожив дні і ночі чекання смерті, разом з ним ділив радість звільнення з Берези, щастя визволення рідного краю.

Слово О. Гаврилюкові:

«Мене охопило почуття, коли приреченого на смерть раптом помилують... Ні, не те, не те є найважливіше... Коли продовж усього життя ти змагав до однієї мети, коли ти всю силу і снагу віддав єдиній, але далекій мрії, і раптом, за одним стрибком, ти досягнув те, що недавно ще здавалося тобі недосяжним... Але і це не те. Велике стремління й боротьба всього народу, безнадійна недоля народу — і раптом, коли гніт дійшов до вершка, сон став дійсністю... Та й це не все: адже це не якась часткова перемога, це ж народилась, відкривалась нова епоха, що починає історію, справжню історію людства. І саме це було в простих словах: «Іде Червона Армія».

І от Гаврилюк у Львові. Молодий, енергійний, він весь пірнув у щасливу бистрину радянського життя.

«...І, кидаючись у захватну бистрину тієї праці, відчуваємо, як проростають по нашому нутру молоді паростки нової людини, визволеної, повновартісної людини, цього найціннішого, найчудовішого плоду нової радянської дійсності» (Степан Тудор).

Розділ дев'ятий

МИ ЗАЧАРОВАНІ НА СХІД

Гаврилюк прибув до Львова в середині жовтня 1939 року. Привокзальна площа зустріла його червінню прапорів, плакатів, транспарантів. Львів готувався до виборів у Народні Збори Західної України. Скрізь були розклеєні звернення до населення. Олександр прочитав:

«Візьміть свою долю у свої руки!

Голосуйте всі за присєднання Західної України до квітучої й щасливої Радянської України, до великого Радянського Союзу! Хай ваші серця будуть повні ненависті до всіх ворогів народу, що хочуть вас знову запрятати в ярмо капіталістичної неволі, національного пригночення...

Всі до виборів!»

Плакати, плакати, плакати... І люди, зовсім не схожі на тих, що їх зустрічав на вулицях міста в минулі роки, ще кілька місяців тому. Випросталися спини, ожили очі, наче підсвічені якоюсь внутрішньою силою, вогнем серця, радістю визволення. Тільки де-не-де гострий, недружній погляд з-над скельців пенсне, з-під езуїтського чорного капелюха. А понад усім—прапори і плакати. І тоді мимоволі згадав свого вірша «Плакати», що його написав у віленській в'язниці 1933 року:

Рвуться слова, снуються, тчуться пісні-плакати,—
кину я їх через ґрати над стріхи селянської хати,
а друзі там їх підхоплять і розгорнуть грудьми

молодими,

і пісня плакатом зависне,—

хто ці плакати зніме!

Коли за свою її приймуть, хто людям пісню відійме,
таку, мовби самі зростили її під серцями своїми!

Пусте, хто зложив її перший,— важне, що її спричинило:
товариш в могилі, і пісня, мов прапор, зляга на могилу.
Смерті край ліжка на варті давно вже терпцю не старчає.

— Ну, добре, коштухо, ще встигнеш, ну, бачиш—

ось пісню кінчаю.

Ох, темно... В очах мутвіє... Вже давить, не хоче чекати!

— Знялися пісні понад села!
Зависли на них, мов плакати...

Олександр радісно всміхається і прискорює ходу. У руках — валізка, в ній буханець хліба, шматок сала, чиста білизна та рукописи. А назустріч уже пнуться гордовиті цеглисто-червоні мури Політехніки. Заквітчанний червоними прапорами, цей будинок (недавній бастион шовіністичного ендецтва) раптом втратив свій похмурий вигляд. Незабаром аудиторії Політехнічного інституту і його бібліотеку заповнять діти трудового народу. Може, і його Михайлик колись учитиметься тут...

Думку розвіює пісня, гомінка і бадьора.

Виходила на берег Катюша...

З вулиці Томицького з'являється рота червоноармійців у простих літніх гімнастерках, у пілотках з червоними зірками. Всі перехожі, і Гаврилук з ними, зупиняються, повертають голови у їх бік. Наче вкопаний застиг на рейках трамвай, щоб пропустити військовий підрозділ. Всі проводжають поглядом воїнів, вслухаються в пісню:

...На високий берег, на крутой...

...Олександр піднімає угору очі. Так, це тут. Вулиця Коперника, 42. Палац графа Бельського, а тепер — Клуб письменників. Адресу запам'ятав з повідомлення у «Літературній газеті».

Загупало серце. Хвилинку перепочив, поставив валізку і тоді міцно натиснув на клямку залізної хвіртки.

Ввійшов у будинок. На мармурових сходах, у коридорах люди — різного віку, розмаїто одягнені, здебільшого чоловіки і серед них — військові. На балконі — група літніх добродіїв у парадному вбранні, білі комірці, краватки. Між ними точиться тиха суперечка. Спершись на балюстраду, стоять двоє, палять цигарки. Олександр відразу пізнав вищого. То був Володимир Шаян. Інстинктивно опустив голову. Ніколи з ним не приятелював. А коли той після заборони революційних видань почав кокетувати з націоналістами, зневажав його як ренегата.

Але було вже пізно. Шаян швидко рушив до нього — довгий, усміхнений, з розпростертими обіймами.

— Кого я бачу! — вигукнув і кинувся до Гаврилюка, намагаючись потиснути йому руку. — А ми вже тут турбувались: чи часом не прикінчили тебе в Березі...

Олександр холодно запитав:

— Тудора, Галана, Козланюка не бачили?

— Як же не бачив, щодня зустрічаємось. Щоправда, в Степаном рідше, він усе ще в Золочеві сидить, робить там революцію, але Славко й Петрусь тут, у редакції газети «Вільна Україна» працюють. По всьому місту бігають, у села пішки ходять,— захихотів, удруге намагаючись потиснути руку гостеві.— Радянська газета — це тобі не «Сель-Роб» чи «Сила». Міцний зв'язок з трудящими масами треба мати... Вони незабаром повинні бути в клубі. Щовечора зустрічаємось, гомонимо, особливо з Петрусем.

— Хто ці люди? — спитав Гаврилюк, силкуючись приборкати свою нехить розмовляти з ренегатом.

— Це інвазія польських і єврейських літераторів на наш український Львів,— Шаян, міцно тримаючи Гаврилюка під руку, потягнув його у протилежний куток балкона,— інвазія варшав'яків, кракусів. Їх понад двісті.

Олександр зміряв Шаяна ненависним поглядом, вирвав од нього руку і відійшов, сперся на балюстраду. Замислився. Згадав травневі дні 1936 року, бурхливі, радісні засідання конгресу. Зал на вулиці Булярда, а потім заквітчаний у червінь Великий театр. У президії—Тудор, Галап, Василевська, Броневський... Молоді, віддані справи революції борці. Кузьма Пелехатий декламує його вірша «Голово ти моя нелегальна», Владислав — свій бойовий марш — пісню про Домбровський басейн. Закінчує його звитяжним акордом: «Запалюйте! Готові?» — «Готові!» — озвався весь зал.

«Де зараз Ванда Василевська, по-військовому струнка, зібрана жінка? Зуміла прорватися в Радянський Союз чи, може, у цьому страшному вирі війни розстріляли її гітлерівці або затовкли власні фашисти за її революційні переконання, пролетарську творчість? Зустріти б і обійняти як сестру, як бійця, товариша. І де це ви поділися, Ярославе і Петре, що не показуєтесь досі?»

З Петром Степановичем Козланюком зустрівся в хаті шевця Конкльовського.

Поверталися разом на його квартиру, вже встигли розповісти один одному все — і останні політичні новини, і всі перипетії свого життя за ті довгі місяці, коли бачились востаннє, про найближчих друзів. Накреслили і плани на майбутнє. Завтра Олександр іде на прийом до

голови міськради у справі житла. О першій зустрінуться в редакції «Вільної України» на Підвальній і вчотирьох (запросять ще Пелехатого та Галана) обідатимуть у Клубі письменників, набалакаються доволі. В неділю проголосують на виборах у Народні Збори, тоді Олександр поїде за сім'єю (одна нога тут, друга — на Поліссі), бере речі і знову гайда до Львова — гріх втрачати хоч би годину часу, чекає гора роботи. Треба писати колективного листа подяки за визволення, готувати збірку. Знайдеться багато роботи і в клубі. Кондра, який завідує ним, постійно хворіє, а справ — купа. Незабаром з Києва прийдуть товариші з президії Спілки письменників, буде розмова і про перший радянський журнал у Львові. Потрібна, отже, енергійна й віддана людина, щоб займалася цим. Просто потрібен він, Гаврилюк. Галан недавно висловив мудру думку: «Нам бракує зараз Олександра. Коли є незамінні люди, то такою людиною є він, Гаврилюк». — «Без реверансів, Петре». — «Причому тут я? Це слова Галана! А Славко кожну думку свою відточує рашпілем совісті, заки її випустить на папір».

Гаврилюк включився в активну організаційну роботу в Клубі письменників.

Згадує польський письменник Єжи Путрамент:

«Уперше за все життя я так близько зіткнувся з таким юрмищем літераторських сил. Тоді було у Львові чимало польських письменників. Серед них — Бой-Желенський, з яким саме в ті дні я познайомився, Владислав Броневський, Ванда Василевська, Бруно Вінавер, Юліан Пшибось, Ельжбета Шемплінська, Влодзімеж Слободник... Був навіть один угорець, Ковач, блондин з довгим носом, в окулярах; говорив якимсь незрозумілим польсько-українсько-німецько-російським суржилом. Було кілька німців чи австрійців.

У різних національних групах панували неоднакові політичні настрої. Серед поляків переважали різні відтінки «перечікування», тобто перечікування, поєданого з більш або менш активним «встряванням» у тогочасну львівську дійсність. Були, звичайно, такі, що взагалі не визнавали її. Вони просто не показувалися на Коперника.

Була також чимала група активістів. Це — Пастернак з нерозлучним Лецем. Олександр Дан та Еміль Шірер, Луціян Шенвальд, Важик, який активізувався поступово,

кілька «селянських» письменників, як от Еміль Дзедзіц. Звичайно ж — Василевська, Броневський, Шемплінська — три зірки неоднакової величини, але з самого початку незмінні кандидати в усі президії.

...Подібне становище склалося в українців. Комуністів серед них було п'ятеро. Щоправда, кожний з них — індивідуальність. Такий — Степан Тудор, прозаїк і поет, чудовий товариш, розсудливий і врівноважений. Або Ярослав Галац, кремезний, низький шатен, з непокірним чубом, трохи зизуватий, прозаїк і драматург, дуже симпатична людина, з ким доля звела мене ближче по кількох роках. Або Олександр Гаврилюк, золотого серця людина, справжній комуніст, в'язень Берези, котрий тієї нелегкої осені зробив польським письменникам більше добра, ніж хто-небудь інший...

Першим керівником Львівської організації Спілки письменників України був київський письменник Петро Панч, дуже елегантний, сивий...

Клуб провадив пожвавлену діяльність, так би мовити, господарчу. Утримував, наприклад, їдальню та інше. Оскільки з постачанням Львова було важко, уже сама ця обставина приваблювала людей на Коперника...»

Гаврилюк щодня ходив до клубу лишки, — майже година прогулянка з вулиці Пініпського на вулицю Коперника поліпшувала його самопочуття. Не змінив своєї звички і тоді, як став працювати інспектором-методистом у Львівському обласному Будинку народної творчості, що на вулиці Францісканській. Там робота починалася о десятій ранку, а до того часу Олександр уже встигав напрацюватися в клубі. Він виконував обов'язки директора Літфонду. Завжди хтось на нього чекав, щодня треба було владнати ту чи іншу справу, погомоніти з людьми. Уже добре знав клопоти і турботи багатьох літераторів, знав, кому з них і чим допомогти, кого підтримати, а з ким і посперечатися.

Чимало роботи чекало його і в Будинку народної творчості. У місті було багато акторів — представників різних напрямків мистецтва, що прибули з колишніх естрадних театрів Польщі, і кожному з них треба було знайти роботу, скласти репертуар, опрацювати програму, навіть писати скетчі та пісні. Доводилося водночас керувати величезною хвилею художньої самодіяльності, що виривалась з берегів народної радості, незборимого потягу робітників і селян до мистецтва, до вияву свого таланту.

Оббігав усі кінотеатри міста, і де тільки була найменша можливість організувати сцену для естради, робив це з притаманною йому наполегливістю і завзяттям. Перед усіма вечірніми сеансами в кінотеатрі «Стильовий», що містився в Музичному інституті імені Лисенка, виступали перед публікою відомі кіноактори. За участю Гаврилюка, при його допомозі були створені естрадні колективи в кінотеатрах «Аполло», «Атлантик», «Емпір», «Європа», «Касино», «Палас», «Рай», «Роксі», проведено перший обласний огляд художньої самодіяльності.

— Мене майже завжди вибирають членом журі, інколи навіть головою,— скаржився Козланюкові.

— Чув, що тебе рекомендують на голову організаційних профспілкових зборів...— перебив його Петро Степанович.

— Коли так... уявляєш, що може вступити Шаян?

...Гаврилюк передчував, що приховані націоналісти та й учорашні ренегати, які раптом знову примазались до марксизму, намагатимуться якщо не зірвати (сила не та!), то бодай скомпрометувати збори. Можливо, вони цього не зроблять під час обговорення кандидатур таких письменників, як Степан Тудор, Ванда Василевська, Ярослав Галан, Петро Козланюк. Ці завжди дадуть здачі. Шаяни та Курпіти цілитимуть туди, де можна підтасувати карти, замилити очі тим, хто мало ще розуміється на складній львівській літературній обстановці.

Галан недвозначно сказав йому якимось, що недруги своєю жертвою оберуть когось із польських письменників, які вже здобули прихильність і пошану партійних керівників Львова. Тоді вони пізно ввечері поверталися з розширеної наради тимчасового правління Спілки. На ній було всього кільканадцять чоловік, здавалось би, найнадійніших. Але й там Гаврилюк відчув, що у повинь надмірного вихваляння вривалися нотки нещирості, а подекуди й прихованої ненависті. Вловив іронічну гримасу на устах Шаяна, коли йшлося про Леона Пастернака і Єжи Путрамента, і одразу ж — його злий, ненависний погляд у бік старого Яцкова. Сказав тепер про це Ярославові.

Галан не відповідав. Вони йшли мовчки вулицею Івана Франка.

— Присядьмо на хвилину, чоловіче,— запропонував Ярослав, коли вони звернули на площу Пруса.— Справді, треба помислити.

У невеличкому сквері панувала темрява, тільки на безлюдних вулицях тьмяно світили ліхтарі. Зрідка пробігали запізнілі трамваї.

— Ні, Путраментові, я гадаю, вони дадуть спокій, — впевнено сказав Галан, — хоча Ёжи і син поміщика. Але ж змолоду він належав до лівих організацій, затятий антипілсудчик. Сидів у санаційній тюрмі, був підсудним у процесі групи Дембінського. До того ж Путрамент упертий, бойовий. Його просто побоюються. Я думаю, що Шаян і компанія візьмуть курс на Боя-Желенського.

— На Боя-Желенського? — Гаврилюк був заскочений зненацька. Навіть схопився з лавки, пройшовся по стежці. Став врешті навпроти Ярослава, заговорив запально, квапливо: — Це ж шанована, скромна людина і водночас — який вагомий лаштунок має. Я вже не кажу про літературно-перекладацьку й наукову діяльність. Звернімо увагу на його політичну активність. Бой — символ боротьби з міщанством, з релігійниками, як снайпер, влучає у псевдопатріотичне, занепадницьке. Це він постягав маски з фальшивих пророків історії Польщі. Цілий переворот у польській суспільній думці зробили його просто геніальні — я не знаходжу іншого слова! — «Слівця». Гострим ударом по Пілсудському та його полковниках була кожна його стаття у «Відомостях літературних». Я певен, він повністю на наших позиціях. Його вітали вчені Києва й Москви. Він оце вже утретє відмовився од заманливої пропозиції виїхати до Франції. Нарешті, Бой — це, Славку, моя давня любов. Я у концтаборі не раз повторював його відомі фразки. Вони допомагали мені витримати найгірше. Пам'ятаєш:

Душі підлі і злочинні,
Плем'я грішне, препогане... —

це наче про наших ботокудів сказано, про тих же шаянів...

— Усе слушно, любий Сашко. Я поділяю твою думку про Желенського. Але ти послухай, що можуть утяти наші недруги. Бой-Желенський — з поміщицького роду. Довго жив за кордоном. Він член Польської академії літератури, яку дозволив організувати Пілсудський. Він не відмовився од цієї честі, як це зробив Анджей Струг. — Зблизнув електричний сніп на дротах, і Ярослав побачив зблідле, стурбоване обличчя друга. Згадався, що зараз діється в душі Олександра. Він обняв його за плечі, поса-

див біля себе.— Не переживай, чоловіче! Це вони так говоритимуть, наші замасковані «друзі», і, я певен, обов'язково скористаються з цього.

Гаврилюк почав важко дихати, ніби раптом забракло повітря. Це траплялось, коли Олександра знічев'я щось дуже вражало.

— Ти не переживай так, Гаврилуче,— повторив Галан.— Головне — вчасно вибити з рук ворога зброю.— Узяв друга під руку, і вони пішли навпростець до Стрийської вулиці.— Отже, вибити зброю з рук. І це зробиш ти, Сашко. Наша ініціативна група рекомендувала тебе на голову зборів, і ти, як завжди, впорашся з цим завданням.— Галан бадьоро потиснув руку другові і швидко подався угору Стрийською.

Гаврилюк якусь мить проводив його очима, і тільки коли Ярослав Олександрович зник за пагорбом, пішов вулицею Софії. Все ще думав про Боя-Желенського: знав його вже не від сьогодні. Прочитав майже все, що той написав. Був захоплений його сміливими, безкомпромісними виступами. Слухав його доповідь у тридцять п'ятому році тут, у Львові. А скільки було сказано тепер, за цих кілька місяців! Працюючи інспектором Будинку народної творчості, він мав справу з безліччю театриків, і поради Боя, відомого знавця мистецтва, не раз ставали йому в пригоді. Відчував велику симпатію до професора...

Удома дружина чекала з вечерею. Гаврилюк був голодний як вовк, але навіть не торкнувся до ложки. Нервово ходив по кімнаті. Заглянув до спальні. Підступив до маленького ліжечка, злегка погладив Михайлика по голівці і скоро знову вийшов.

— Ти чимось стурбований? Якісь неприємності? — заклопотано спитала Ганна, коли він нарешті сів за вечерю.

— Ні, просто довго думав. Забив мені Галан міцного клина... Радився зі своєю совістю...— Узяв виделку, глянув на дружину.— Скажи, Ганю, коли ти людині віриш, поважаєш її, любиш і раптом дізнаєшся, що її загрожує небезпека. Що зробиш ти?

Поклала руку на плече чоловіка.

— А хіба ти не знаєш? Я просто заступлю тебе собою. І все...— ніжно розкуйовдила його шорстку чуприну.

— І все?

Вечеряв апетитно, наче селянин, який знає, що завтра чекає важка робота.

Профспілкові збори письменників почалися без запізнення. Найбільший зал на Коперника, 42, був переповнений. До президії обрано Панча, Василевську, Гаврилюка. Йому ж і доручено вести збори. Все спочатку відбувалося спокійно, адже першими приймали до профспілки людей з революційним стажем, членів колишніх легальних профспілок. Козланюк, Кондра тільки починали розповідати свої біографії, як весь зал гукав: «Знаємо, знаємо! Прийняти! Прийняти!» — «Через акламацію!»* — кричав з-під вікна худорлявий, бритоголовий Михайло Яцків.

Гаврилюк раз у раз брав заяви і зачитував прізвища. Повів очима — і весь напружився. Оволодівши собою, спокійно проголосив:

— Професор Тадеуш Бой-Желенський.

У залі коротке замішання перейшло в гамір, засовали стільцями, обернулися у бік відомого письменника. А Гаврилюк глянув на Шаяна. Той сидів у першому ряду, насторожений, готовий до наступу.

Бой-Желенський підвівся. Був вище середнього зросту, але з останніх рядів, де він сидів, його було ледве видно. І все ж Гаврилюк у якусь мить зустрівся з його лагідним поглядом, прочитав у ньому щось чисте й щире. І тоді промайнула в нього зовсім несподівана думка, а на устах з'явилися потрібні слова:

— Прошу сідати, товаришу професоре. Це ми повинні встати, коли про вас іде мова.

І трапилося виняткове: настала така тиша, що Гаврилюк виразно почув цокання свого кишенькового годинника. Тоді хвацько підвівся Галан. Стукнула чобітками Василевська. На шибці дверей виросла тінь гострокутної борідки Рудницького. Перші оплески. Ще мить, і вже весь зал аплодував стоячи. Всі вітали сивоголового вченого. А Яцків вигукував і вигукував: «Через акламацію! Через акламацію!»

Гаврилюк швидкими кроками пішов між ряди потиснути руку зняковілому професорові, привітати його з одностайним прийняттям до профспілки.

У щоденній роботі, творчій праці, в бурхливих дискусіях швидко проминула для Гаврилюка перша радянська весна на західноукраїнських землях. У літературу прийшли нові теми: перший трактор і перший комбайн на

* Одноголосно, без голосування (лат.).

полі, розорані віковічні межі, спільна праця, відкриття шкіл і клубів, подолання неписьменності, боротьба з впливом церкви на людей, з куркулями, які підступом намагаються протистояти новому життю.

Відкриту боротьбу проти Радянської влади розпочали клерикали. Митрополит Андрій Шептицький виступив з протестом проти «совєтської шкільної влади» у Львові, в якому вимагав «не псувати безбожництвом християнської молоді в школах». Мала церква свої щупальці і в письменницькому середовищі. Мабуть, недарма Теодор Курпіта, цей посередній поет, колишній запеклий католик, на творчому вечорі Гаврилюка сказав: «На прикладі досить-таки безпорадної за організацією служету і формою поеми «Львів», написаної нашим нинішнім звітодавцем, шановним поетом-революціонером Олександром Гаврилюком минулого року, можемо пересвідчитись, як великі історичні події ломлять будь-які літературні твори, роблять їх уже непотрібними, бездіяльними, просто списують їх у архів. Бо, прошу я вас, чесне товариство, які проблеми з цієї довгої поеми залишилися ще актуальними в нашій чудовій радянській дійсності? Жодної! Червона Армія одним махом розв'язала всі!» Як хотілось Олександрові кинути в обличчя цьому єзуїтові, що проблеми, порушені в його поемі, ще далеко не всі розв'язані!

Львівську організацію Спілки радянських письменників України було сформовано на розширеному засіданні СРПУ, що відбулося у Львові 15—18 вересня 1940 року. Головував на засіданні О. Є. Корнійчук. Тоді ж обрано правління Львівської організації СРПУ, яке очолив Олекса Десняк. До складу правління Літфонду ввійшов О. Гаврилюк, а президія рекомендувала його на директора Львівського філіалу. Членами Спілки тоді стало 58 літераторів. На цих зборах затверджено редколегію першого на західноукраїнських землях органу радянських письменників України — журналу «Література і мистецтво», головним редактором якого призначено О. Десняка.

Почали з'являтися друком перші книги письменників Львова. У Києві, в «Радянському письменнику», вийшла і Гаврилюкова збірка «Поезії».

Завирувало творче життя у Львові. Важливі наради і конференції було спрямовано на підвищення ідейно-теоретичного і мистецького рівня письменників. У квітні 1941 року відбулася творча конференція на тему «Сучасна тематика в творчості львівських письменників». До-

повідач Олекса Десняк високо оцінив збірку Гаврилюка. «Поезії», зокрема вірші «Пісня з Берези» і «Мавзолей». Він сказав: «Поет в художніх образах показує героїчний шлях Радянського Союзу, відгукується на політичні події. У вірші «Бессарабії», надрукованому в «Комуністі», поет показує радість народу, визволеного Червоною Армією з ярма румунських боярів... Настав час ставити питання про ширші полотна — повісті, романи».

У дискусії взяв участь і Олександр Корнійчук. «Радянська тема,— сказав він,— першочергове наше завдання, але це не означає, що треба лише нею обмежуватися. Треба писати і про наше минуле, про героїчну визвольну боротьбу українського народу. Головне — щоб був радянський підхід до теми».

На конференції Гаврилюк доповів, що закінчив роботу над повістю «Берега Картузька» і що працює тепер над романом «Савка вчиться революції» та п'єсою «На нових квартирах».

І на цих зборах не обійшлося без провокації з боку замаскованих ворогів. До Гаврилюка вже раніше доходили різні інсинуації, спрямовані проти нього та інших вікпівців. А сьогодні речником нової провокації виявився Шаян. Сказав для годиться кілька слів похвали в адресу Козлашука, Галана, Гаврилюка і відразу ж почав цькувати Ярослава Галана за оповідання «Дженні».

«Ми знову маємо класичний приклад того,— патетично вигукнув він,— що дійсність повніша від твору. Не уник цього і талановитий письменник Галан. З літературного боку його оповідання мало опрацьоване. У творі нема ніякого сюжету»,— і так далі, і так далі.

Збори пройшли бурхливо. Письменники-комуністи дали рішучий бій лібералам і прихованим противникам соціалістичного реалізму. Так було тепер на багатьох зборах, творчих вечорах, у приватних дискусіях.

Потім виявиться, що і Шаян, і Курпіта зрадять своєму народові, будуть співпрацювати з німецько-фашистськими окупантами і поплентаються в обозі побитих найманців далеко на захід...

А з заходу сунули чорні фашистські хмари...

Перший день війни! Хто пережив його, не забуде повік. Виросло покоління, яке не відчуло жахів війни, знає про неї тільки з книг, кінофільмів та розповідей. У нашу пам'ять, в наше життя той грізний червневий день вбився

учителів: Вальчука і Коренівського, дружив з мужніми білоруськими революціонерами Мозирком і Германівським, закатованими в Березі, товаришував з побратимами по каземату. Я любив однодумців-літераторів: розумного філософа Тудора, гострого на слово Галана, щирого співбесідника Козланюка, величавого красеня Десняка. Коли він гинув над Ворсклою, мені здавалося, що це бомба знову розриває мої груди. І як Петрові було важко на фронті, я намагався тихим наспівом коломийки погасити його тугу, а коли Ярослав здригався від холоду в нетопленій саратовській редакції, я сильніше прикривав його тіло пальтом, вітром підшитим.

Я любив людей. Мені йшов усього тридцятий рік, і я був спраглий життя, щастя, ласки. Я любив рідний край, над яким тільки викотилося на широке небо сонце свободи. Я зачарувався красою рідної країни, ходив по Львову, як його господар і поет, тужив за Києвом, за Москвою. Коли я вперше поклонився Мавзолею великого Леніна, мої очі стали безсонними, аж поки не викресав у своєму серці вогню любові цієї геніальної Людини:

...І стоїть Мавзолей мовчазливий
на кордоні двох людських епох,
а життя розцвітає щасливе
на чіткому шляху перемог.

І падають віки величаві,
і зближаються обриси мет.
Спить гігант у незрівняній славі,
Похід світу прямує вперед!

Я вмів любити і ненавидіти. І чим глибшою була моя любов до тебе, народе мій, тим більшою ставала ненависть до твоїх ворогів. Моя ненависть обпікала тих, хто розтинав твоє живе тіло, хто закривав тобі стежку до освіти, відбирав право на життя, ґратами заслоняючи сонце. Я посилав прокляття можновладцям і фабрикантам, дукам і поміщикам, чорним езуїтам і українським паничам, які протиставляли себе творцям народного генія — Кобзареві і Каменяреві. Я ненавидів цих лиходіїв і лицемірів.

Народе мій! Я міцно тримаю зброю в руках, у мене оклик бойовий, роботящі руки і багате на добро серце. Я піду з тобою у комуністичне завтра, у життя, осяяне ленінськими ідеями.

ЗМІСТ

МОНОЛОГ ОЛЕКСАНДРА ГАВРИЛЮКА	3
Розділ перший І В ПАМ'ЯТІ, І В СЕРЦІ	5
Розділ другий ПЕРШЕ УВ'ЯЗНЕННЯ	8
Розділ третій НАРОДЖЕННЯ ПІСНІ	11
Розділ четвертий ВІТЕР РЕВОЛЮЦІЇ .	25
Розділ п'ятий В ОБІЙМАХ ДРУЗІВ	37
Розділ шостий ЗМУЖНІННЯ .	53
Розділ сьомий ПРОТИ СИЛ РЕАКЦІЇ	59
Розділ восьмий Я Є, І Я БУДУ	66
Розділ дев'ятий МИ ЗАЧАРОВАНІ НА СХІД	74
ДРУГИЙ МОНОЛОГ ОЛЕКСАНДРА ГАВРИЛЮКА	85

Тарас Степанович Мигаль

ІЗ ЖИЗНИ НЕ УИДУ НИКОГДА

Документальна повість
(На українському мові)

Львів, видавництво «Каменярь», 1981

Редактор **Р. З. Фукс**

Художник **І. М. Кристал**

Художній редактор **Б. Р. Пігулицький**

Технічний редактор **Ц. А. Буркатовська**

Коректор **Є. Ф. Русин**

ІБ № 865

Здано на складання 28. 05. 81
Підписано до друку 03. 08. 81
БГ 12334. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друк. № 1. Гарнітура звичайна нова
Високий друк.
Умов. друк. арк. 4,62.
Умов. фарб.-відб. 4,83. Обл.-вид. арк. 4,9
Тираж 30000 пр.
Замовлення 711-1. Ціна 30 к.

Видавництво «Каменяр»
290006, Львів, Підвальна, 3 Львівська
книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, Зелена, 20

Мигаль Т. С.

М57 Із життя не підру ніколи: Документальна повість.— Львів: Каменяр, 1981.— 87 с.

Життя його коротке, але в ньому — ціла епоха. Шлях його тернистий — шлях борця за щастя пародне. Ні тюрми, ні концтабір не зламали його, він вистояв у нерівній борні. Це він, український письменник-революціонер, в умовах буржуазної влади ніс прапор свободи і прийшов з ним до золотого Вересня 1939 року. Це про нього, про Олександра Гаврилюка, розповідає повість відомого сучасного українського прозаїка Т. Мигалья.

М 70700—057
М214(04)—81 БЗ.41.15.80.4702590200

ББК 84.Ук7
У2

ІЗ ЖИТТЯ НЕ ПІДУ НІКОЛИ

Життя його коротке,
але в ньому — ціла епоха.
Шлях його тернистий —
шлях борця за щастя народне.
Ні тюрми, ні концтабір не зламали його,
він вистояв у нерівній борні.
Це він,
український письменник-революціонер,
в умовах буржуазної влади
ніс прапор свободи і
прийшов з ним
до золотого Вересня 1939 року.
Це про нього,
про Олександра Гаврилюка,
розповідає повість
відомого сучасного
українського прозаїка
Т. С. Мигаля